

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Сидоровське городище – пам’ятка салтово-маяцької
культури середньої течії Сіверського Дінця»**

**« Sidorovo settlement – monument of the Saltovo-Mayaki culture of the middle flow of the
Seversky Donets »**

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Ченцов Ярослав Миколайович

Керівник д.і.н., проф. Дзиговський О.М. _____

Рецензент к.і.н. Шевченко О.Б.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2020 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2020 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2020

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Історія вивчення проблеми.....	10
1.1. Археологічний аспект.....	10
1.2. Історичний аспект	19
Розділ 2. Салтово-Маяцька культура Хозарського каганату. Загальна характеристика.	25
2.1. Територія та населення Хозарського каганату	25
2.2. Державний устрій Хозарського каганату	36
2.3. Салтово-Маяцька культура за даними археології	42
Розділ 3. Сидорівське городище	47
3.1. Матеріальна культура населення Сидорівського городища	47
3.1.1. Керамічний комплекс	47
3.1.2. Металеві вироби.....	54
3.1.3. Нумізматичний матеріал.....	56
3.2. Житлові, господарського призначення та оборонні споруди Сидорівського городища.....	57
3.2.1. Житлові споруди	57
3.2.2. Господарські ями	60
3.2.3. Оборонні споруди	62
Розділ 4. Сидорівське городище в системі старожитностей Салтово-Маяцької культури середньої течії Сіверського Дінця	67
4.1. Городища середньої течії Сіверського Дінця	67

4.1.1. Царино городище.....	67
4.1.2. Райгородське городище.....	70
4.1.3. Тетянівське городище.....	71
4.1.4. Кіровське городище.....	72
4.1.5. Новоселівське городище	73
4.2. Значення Сидорівського городища серед пам'яток середньої течії Сіверського Дінця.....	75
Висновки	81
Список джерел та літератури	87

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Наукова актуальність дослідження «Сидорівське городище – пам'ятка Салтово-Маяцької культури середньої течії Сіверського Дінця» закладається у відсутності в сучасній науковій літературі узагальнюючих праць стосовно городищ середньої Сіверського Дінця, які репрезентують період існування Салтово-Маяцької культури Хозарського каганату. Наукові публікації, як правило, присвячені конкретним елементам або типолого-технологічним аспектам Салтово-Маяцької культури. Тому тема дипломного дослідження присвячена актуальній та перспективній проблемі всебічної та узагальнюючої характеристики окремо взятої пам'ятки. Сидорівське городище являє собою одне з найбільших та найважливіших місцезнаходжень цього періоду. Аналіз матеріалів цього городища дозволить реконструювати культурно-історичні процеси, що відбувались в регіоні в середині VIII – у першій половині X ст. та встановити його місце в загальній системі пам'яток Салтово-Маяцької культури Хозарського каганату.

Суспільна актуальність може бути представлена питанням культурної спадщини населення Салтово-Маяцької культури, як народу, що населяв частину території сучасної України протягом значного проміжку часу і залишив після себе величезні території городищ та багаті археологічні знахідки. Також дослідження можна вважати актуальним через велику необізнаність населення сучасної України, та регіонів, на території яких існували зазначені пам'ятки, про історичне минуле території на якій вони мешкають, а саме про Салтово-Маяцьку культуру Хозарського каганату і городища середньої течії Сіверського Дінця.

Метою роботи є прагнення висвітлити розташування та охарактеризувати стан і значущість кожного городища Хозарського часу середньої течії Сіверського Дінця з виділенням з проміж них Сидорівського городища, що є найбільшим за площею та культурному значенню на цій території.

Досягнення поставленої мети неможливе без вирішення наступних завдань:

- дати основну характеристику Салтово-Маяцької культури Хозарського каганату в період розповсюдження її у середній течії Сіверського Дінця;
- описати історію дослідження пам'яток Салтово-Маяцької культури у середній течії Сіверського Дінця в археологічному та історичному аспектах;
- означити таку проблему, як дуже мала вивченість городищ Салтово-Маяцької культури;
- виділити загальноприйняті вченими хронологічні рамки існування Салтово-Маяцької культури;
- висвітлити наявні в науковій літературі точки зору, щодо території, населення та державного устрою такого політичного утворення як Хозарський каганат;
- проаналізувати та систематизувати наявні у середній течії Сіверського Дінця городища, які відносяться до Салтово-Маяцької культури Хозарського каганату періоду IX-X ст.;
- виділити визначне становище Сидорівського городища з проміж інших городищ та поселень Салтово-Маяцької культури середньої течії Сіверського Дінця.
- описати матеріальну культуру населення Сидорівського городища та систему укріплень, що воно по собі залишило.

Об'єкт дослідження: територія на якій розташовані городища, а саме – середня течія Сіверського Дінця, а також уся територія яку займав Хозарський каганат у різні проміжки часу.

Предмет дослідження: Салтово-Маяцькі (хозарські) городища середньої течії Сіверського Дінця, з виділенням Сидорівського городища та питання про територію, населення і державний устрій Хозарського каганату.

Хронологічні межі дослідження можна визначити серединою VIII – першою половиною X ст. Більшість дослідників погоджується з таким датуванням, щодо городищ віднесених до Салтово-Маяцької культури. Якщо брати всю історію Хозарського каганату і Салтово-Маяцької археологічної культури то доцільно встановити ці рамки як початок VIII – перша половина X ст.

Територіальними межами дослідження є територія розташування городищ, усі вони займають невелику ділянку між місцем впадання в Сіверський Донець його приток – річок Оскіл і Казений Торець. Іноді цю групу пам'яток називають Донецькими городищами. Виділяючи Сидорівське городище, слід зазначити, що воно знаходиться біля с. Сидорова Слов'янського району Донецької області. Якщо брати загально, то межами дослідження є вся територія яку займав Хозарський каганат та Салтово-Маяцька культура, у різний час вона була різною – про це буде йти мова у самому дослідженні.

Методика дослідження: Опрацювання наявних джерел та літератури з питання Салтово-Маяцької культури Хозарського каганату та городищ середньої течії Сіверського Дінця з виділенням визначної ролі Сидорівського городища. Зіставлення різних точок зору дослідників з приводу проблеми. Порівняння радянської та сучасної історіографії. Для цього були застосовані такі методи: хронологічний, історичний, ретроспективний, проблемно-тематичний та метод періодизації.

Наукова новизна та особистий внесок. Наукова новизна проблеми полягає у тому, що характеризується пам'ятник, що наразі археологічно не досліджується та потребує уваги зі сторони наукової спільноти. Особистий внесок автора представлений публікаціями у збірках наукових праць. Апробація результатів дослідження проходила у вигляді доповідей на наукових студентських конференціях. автор приймав безпосередню участь в археологічних розкопках пам'ятника, що проводились у 2012-2013 рр.

Обґрунтування структури роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 91 сторінку. Список використаних джерел складає 48 позицій.

У розділі 1 – «Історія вивчення проблеми» існує два підрозділи, бо наявну історіографію з теми роботи автор вважає за потрібне розділити за даними археології та історичними даними. Для описання історії польових досліджень створений перший підрозділ – «Археологічний аспект». Другий підрозділ – «Історичний аспект» висвітлює наявну історіографію питання.

У розділі 2 – «Салтово-Маяцька культура Хозарського каганату: Загальна характеристика» існує три підрозділи, бо такі питання як територія і населення Салтово-Маяцької культури Хозарського каганату, а тим більш Салтово-Маяцька культура за даним археології, дуже складні, маловивчені та заплутані. Для охарактеризування навіть тієї основної доступної інформації, щодо складних міжетнічних зв'язків та постійно змінюваних кордонів на підконтрольних Хозарському каганату територіях потрібно було скласти підрозділ – Територія та населення Хозарського каганату. Другий підрозділ – «Державний устрій Хозарського каганату» охарактеризує складну систему державного управління в Хозарському каганаті, систему при якій у певний період існування держави, країною фактично правив цар (бек) при все ще існуючому кагані. У підрозділі описуються деталі такого устрою та внутрішні і зовнішньополітичні факти, що призвели до нього. Третій підрозділ – «Салтово-Маяцька культура за даним археології» представляє собою стислу вижимку наявних даних археології, щодо Салтово-Маяцької культури та зіставлення даних та точок зору класичних радянських археологів з сучасними.

Розділ 3 – «Сидорівське городище» дає характеристику такого археологічного комплексу як Сидорівське городище. Відповідно багатоструктурності комплексу цей розділ поділяється на два підрозділи.

Перший підрозділ – «Матеріальна культура населення Сидорівського городища» включає в себе широкий спектр матеріалу та вимагає створення складових частин підрозділу. Складова частина підрозділу 1 – «Керамічний комплекс» зображує наявні види та типи керамічного посуду, що був досліджений на Сидорівському археологічному комплексі. Складова частина підрозділу 2 – «Металеві вироби» відображає колекцію виробів з метала знайдену на території комплексу та порівняння її з матеріалами сусідніх городищ. Складова частина підрозділу 3 – «Нумізматичний матеріал» дає змогу дізнатись про монети, що були знайдені на території пам'ятки та зробити висновки, щодо їх значення.

Підрозділ 2 – «Житлові, господарського призначення та оборонні споруди Сидорівського городища» за своєю структурою повинен бути розподілений на три складові частини підрозділу. Складова частина підрозділу 1 – «Житлові споруди» описує археологічно досліджені житлові комплекси на розкопаній території пам'ятки. Складова частина підрозділу 2 – «Господарські ями» описує типи господарських ям досліджених на комплексі. Складова частина підрозділу 3 – «Оборонні споруди» дає характеристику ліній захисту Сидорівського городища та їх стану у сучасний період.

Розділ 4 «Сидорівське городище в системі старожитностей Салтово-Маяцької культури середньої течії Сіверського Дінця». Відповідно своїй темі він розподіляється на два підрозділи. У 1 підрозділі – «Городища Салтово-Маяцької культури середньої течії Сіверського Дінця» існує п'ять складових частин підрозділу, це зумовлено різносторонністю інформації представленої в ньому.

Перша складова частина – називається «Маяцьке (Царино) городище» і в ньому характеризується археологічне дослідження другого на зазначеній території, за розміром городища Салтово-Маяцької культури Хозарського каганату, що має подвійну назву через наявність на території Російської

Федерації іншого городища з назвою Маяцьке – яке, до речі, і дало назву всій культурі.

Ще 4 складові частини підрозділу- Райгородське городище, Тетянівське городище, Кіровське городище та Новоселівське городище відповідно.

Другий підрозділ – «Значення Сидорівського городища серед пам'яток середньої течії Сіверського Дінця» зумовлений необхідністю висвітлити значущість Сидорівського археологічного комплексу серед інших пам'яток зазначеного регіону.

Розділ 1

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

У цьому розділі висвітлюється історія вивчення проблеми, що досліджується в археологічному та історичному аспектах.

1.1. Археологічний аспект. Предметом вивчення цього підрозділу є характеристика та аналіз археологічних досліджень такої групи пам'ятників як городища Салтово-Маяцької культури Хозарського каганату середньої течії Сіверського Дінця.

Імперський період. У середній течії Сіверського Дінця нині перебувають 8 городищ: Осіянова Гора, Царино, Сидорівське, Тетянівське, Святогірське, Теплинське, Кіровське, Новоселівське. На високому мисі корінного берега, у місця впадання р. Казенний Торець в Сіверський Донець, було ще одне городище, яке по довколишньому населеному пункту називалося Райгородське, на даний момент воно не існує.

Городища розташовані на невеликій відстані один від одного (не перевищує 4 – 6 км). На правобережжі вони витягнуті ланцюгом уздовж Сіверського Дінця, а на лівому березі знаходяться поблизу місця впадання в Донець його приток: річок Нітриус і Чорний Жеребець. Городища відрізняються один від одного, як розмірами, так і системою фортифікації. Частина пам'яток є великі археологічні комплекси, загальна площа яких (з селищами і могильниками) становить 60-120 га. Городища Осіянова Гора, Святогірське і Тетянівське навпаки мають малі розміри і зовсім іншу систему укріплень [14, с. 242-243].

Абсолютна більшість розглянутих пам'яток була відомо вже в 1-й чверті XX ст. Проте, ще в середині XX ст. ступінь вивченості їх була досить слабкою. Наприклад дослідник М. В. Сибільов, вбачаючи у вказаній місцевості місце подій «Слова о полку Ігоревом» вважав зазначені городища половецькими. Ось,

що він зазначав: «Руське військо йшло цілу ніч і наступного дня до обіду, тобто години до дванадцятої. За цей час форсованим маршем можна було пройти з 30 км. За 30 км від Ізюма шлях Ізюм-Словянськ підходить до р. Гола Долина. Звідси до Шаруканя, Теплинського городища близько 6 км., до Сугрова-Сидорівського городища – 8 км.» [38, с. 103].

Першим городищем, що було археологічно досліджено серед городищ середньої течії Сіверського Дінця було Райгородське городище, що наразі поховано під териконом з Райгородського кар'єру, що був збудований у 50-их роках XX ст.

Городище було розташоване на високій ділянці плато корінного правого берега р. Сіверський Донець неподалік від місця впадання в неї р. Казенний Торець. Так як пам'ятник до наших днів не зберігся, повідомлення дослідників кінця XIX – початку XX ст. про нього представляють особливий інтерес. Серед матеріалів, що походили з городища звертає увагу меч з арабським написом, судячи з якого він належав еміру Гарс ед-Діна (Гійас ад-Діну?). Меч був виявлений на схилі, в урочищі "Христівська круча" в 1,5 верстах на північ від Райгородка [30, с. 84-87].

Ділянка, на якій розташовувалося городище, повністю знищена кар'єром і засипана відвалами. Раніше це був сплющений мисоподібний виступ, який був однією з найвищих точок даної місцевості. З північної сторони до городища прилягали ґрунтовий інвентарний могильник Салтівської культури і курганні групи епохи бронзи.

Дослідження Райгородського городища було пов'язано з іменами таких вчених, як В. Ф. Спесивцев, А. С. Федоровський, В. А. Городцов.

В. Ф. Спесивцев був першим, хто звернув увагу на підйомний матеріал на території пам'ятника. Ось що пише ця людина, яка була пастором у місцевій церкві, однак сильно цікавилась історією свого краю: «У квітні і травні 1891 року поблизу селища Райгородка, Ізюмського повіту, де я перебуваю пастором,

знайдені мною срібні та мідні монети, бронзова курилниця і різні дрібні предмети якогось стародавнього народу. Я чув від жителів про знаходження подібних монет ще під час вступу сюди; навіть одну знайшов і сам після весняного розливу поблизу річки Торця на своєму церковному полі: монета була червоною міді, майже стерта і в усьому подібна знайденим після. Знаходили їх багато з прихожан, причому мідні тут же кидали, а срібні переробляли дітям на сережки.

Інше місце стародавніх поселень за рештою пам'ятників набагато цікавіше. Розташоване воно на південь від Райгородка верстах в 2-х близько вітряка селянина Савченка, де займає простір трохи більше однієї квадратної версти і зі сходу на захід значно видовжене. Південну його сторону омиває дуже глибокий в цьому місці Торець, круто повертає прямо на північ, відокремлюючи всюди піднесене місце старих поселень від низинної луки де завжди заливається весняною водою. Із заходу і півночі описуваний простір оточують досить глибокі у вигляді півмісяця западини, місцями покриті болотами. Як кажуть старожили, це залишки колишніх великих озер і трясовини. Багато хто ще пам'ятає, як переганяли через них вплав худобу і коней, яких іноді засмоктувала бездонна трясовина. Свого часу болота, озера і річка Торець, оточуючи житла з усіх майже сторін, доставляли мешканцям абсолютно безпечний притулок (Тепер ці озера носять назву, на місцевому діалекті: Кугувате, Перемежеване і Довга Озеряніна; з яких в суху пору року вода тримається тільки в Куговатом і Перемежеваном, а в дощову пору в усіх).

По всьому описуваному простору старих осель сильні весняні вітри видувають з піщаної землі мідні і (здається) срібні монети. Всі вони звичайно невірної круглої форми, величиною як 10 коп., Причому одна сторона тонше іншої. Навесні їх буває до того багато, що я зі своїм церковним сторожем назбирав їх за 4 години більше 55 штук: але в землі їх ховається далеко, зрозуміло, більше і коли селяни будуть переорювати ці місця, то вони

виявляться ще. На мідних монетах найчастіше зображений птах з розпростертими крилами, досить грубої роботи, іноді звір начебто оленя, а то просто гілка. На срібних – постійно тільки одні написи, при чому на деяких є написи, що належать, здається, різних племен.

Ранньою весною 1891 року біля Райгородського кладовища рили могилу і на глибині аршину від поверхні землі знайшли 2 великих людських черепа; між ними стояв горщик з чорної глини найгрубішої роботи і бронзова курильниця.

Горщик селяни розбили, не знаходячи в ньому ніякого інтересу, а курильницю один з них передав мені, знаючи, що я цікавлюся старовинними монетами і речами. Цікаво знати – до якого народу належали ці речі і монети? Хто будував і населяв містечка близько Райгородка?» [48].

Як ми бачимо, дослідник знаходив різноманітний та дуже цінний підйомний матеріал, що хронологічно належав різним епохам. Можна з великою часткою вірогідності сказати, що срібні монети це арабські дірхеми, що були в ходу у населення Салтово-Маяцької культури та в усьому Хозарському каганаті, описання поховального інвентаря теж говорить про відношення до даної культури. Прикро, що всі ці знахідки не були належним чином зафіксовані та збережені, але деяке уявлення ми можемо отримати і з їх опису. Інші знахідки, можливо мали відношення до золотоординського періоду функціонування поселень даного регіону та до попередніх століть існування Російської імперії.

З питання локалізації городища існує відома плутанина. Біля витоків її стояв першовідкривач райгородських старожитностей – В. Ф. Спесивцев. Так, вже А. С. Федоровському, який приїхав в Райгородок для огляду пам'яток, знайдених В. Ф. Спесивцевим, не вдалося точно визначити їх місцезнаходження. Олександр Семенович Федоровський (1885-1939 рр.) був одним з перших учених Харківського університету, який багато і плідно працював у галузі археології при цьому маючи ступінь професора геології.

Його ім'я рідко зустрінеш в ряду видатних представників української науки, чому безумовною причиною стало звільнення з університету з формулюванням «представник буржуазних методів».

А. С. Федоровський залишив наукову спадщину у вигляді монографій, статей, заміток, щоденників і листів, в тому числі до Д. Яворницького та іншим видатним представникам і діячам науки і культури України і Росії.

Радянський період. Наступним городищем, що було досліджено, було Маяцьке (Царино). Городище розташовано на великому високому місці створеному правим берегом Сіверського Дінця та яром. З напільної сторони городище захищено валом та яром, довжина яких 400м. Поселення функціонувало у VIII-IXст.

На величину археологічного комплексу у с. Маяки першим звернув увагу краєзнавець з м. Слов'янська А. І. Абрамов. У 1928 р. він показав городище М. В. Сибільову, який провів на пам'ятнику невеликі дослідження, склав перший його опис та зняв план. М. В. Сибільов - український вчений, музейник, археолог, дослідник археологічних пам'яток Слобожанщини, Донеччини, Донщини та ін. Засновник та перший директор Ізюмського краєзнавчого музею (1920–1941 рр.). 14 січня 1920 р. Миколу Вікентійовича було призначено директором створеного Ізюмського музею. Одним з головних напрямків діяльності М. В. Сибільова був порятунок культурної спадщини краю. Він організував збір книг, картин, творів прикладного мистецтва із покинутих поміщицьких маєтків. Музей поповнився колекцією природних копалин, архівом міського самоврядування, приватними колекціями з геології, палеонтології, зоології, ботаніки. В контексті своєї культурної діяльності, дослідником, як зазначено, було відвідане і одне з городищ середньої течії Сіверського Дінця [38, с.105].

У 1936 р. роботи тут вела експедиція під керівництвом Г. Г. Афендика. Про городище згадує І. І. Ляпушкин, але тільки як пункт в списку Салтово-

Маяцьких пам'яток, детально його не описуючи. У 1956 р. його відвідала С. О. Плетньова і відмітила, що по науковому інтересу воно ніскільки не вступає котлубанським, та дала його опис.

Початок серйозного дослідження городищ середньої течії Сіверського Дінця було покладено в 60-70 рр. ХХ ст. В. К. Міхєєвим. Їм велися розкопки і розвідки на археологічному комплексі у с. Маяки. Він пише: «Археологічний комплекс у с. Маяки Слов'янського району Донецької області зафіксовано як Салтівське городище з земляним валом, що не вступає по науковому значенню добре відомим поселенням у хуторів Середній і Карнаухов» [27, с. 16]. А також Сидорівське, Тетянівське, Теплинське і Святогірське (1970-1971гг.) городища.

До 80-их рр. ХХ ст. найбільш дослідженим пам'ятником було Царино городище у с. Маяки, на якому тільки експедицією під керівництвом В. К. Міхєєва була розкрита площа понад 4000 кв. м. Роботи на інших об'єктах мали невеликі масштаби (Теплинське, Сидорівське), обмежилися шурфовкою (Святогірське), а то і зовсім носили характер огляду (Тетянівське). Результати досліджень були викладені В. К. Міхєєвим в звітах і книзі, в якій він слідом за І. І. Ляпушкіним і С. О. Плетньовою відніс всі Донецькі городища до Салтівської культури, вказавши при цьому, що окремі пам'ятники існували і в більш пізній час [27, с. 19].

У 1963-1966, 1968, 1978 рр. стаціонарні розкопки пам'ятника проводила Середньовічна експедиція Харківського університету. Було встановлено, що на високому плато правого берега Сіверського Дінця у східній околиці села в урочищі «Плоске», або «Царине» («Царьов»), розташований складний в археологічному відношенні комплекс, що складається з городища, двох селищ і чотирьох могильників. Він займає площу близько 70 га. Городище (площа 17,78 га.) знаходиться на найвищій частині трикутного виступу, обмеженого з півночі крутим обривом до річки, а з півдня і південного сходу – схилом глибокого Ложнікового яру.

У 1975 р. на території Царина городища почалося велике будівництво. У 1976-1978 рр. охоронні роботи на пам'ятнику вела експедиція під керівництвом С. Й. Татарінова і А. Г. Копила. Основні дослідження проводилися ними на могильниках. У 1979 р. городище було оглянуто А. І. Приваловим, що розчистив на пам'ятнику кілька поховань.

У 1988-1991 рр. дослідження були відновлені експедицією під керівництвом М. Л. Швецова і Е. Є. Кравченко. В їх процесі було зафіксована наявність на березі Сіверського Дінця поселення пеньківської культури (V-VII ст.), а також розкриті шари XI-XIV ст. На території городища, поряд з комплексами VIII-X ст., були розкопані споруди золотоординського часу. Досліджувалися поховання без начинення VIII-X ст., а також могили мусульманського могильника XIII-XIV ст. Ряд мусульманських поховань, розчищених на південній околиці пам'ятника, були окремим цвинтарем, який відносився до хозарського періоду його історії.

У 1989 р. експедиція під керівництвом А. В. Колесника вивчала Святогірське городище, але якихось детальних досліджень на ньому, нажаль проведено не було.

Щодо найбільшого середньовічного пам'ятника на території середньої течії Сіверського Дінця – Сидорівського городища, то його стаціонарне археологічне дослідження почалось досить пізно. Вперше на Сидорівському городищі експедиція ХДУ з'явилася в 1964 році, під час проведення археологічних розвідок, метою яких було «уточнення місцезнаходження і плану городища Салтівської культури». У 1971 році В. К. Міхєєв провів тут розкопки, які були першими стаціонарними дослідженнями цього пам'ятника. Розкопи 1971 р були зосереджені на території Малого Городища – на ділянці, що знаходиться в межах внутрішньої лінії укріплень (в тих межах, в яких визначав її В. К. Міхєєв). Тут було закладено 6 розкопів загальною площею 200 кв. м. На різних ділянках пам'ятника була зафіксована різна потужність культурного

шару [27, с. 19-20]. Не менший інтерес представляють дані, отримані в результаті вивчення оборонних ліній городища. В цілому археологічні дослідження, здійснені Середньовічною експедицією ХДУ, дали нечисленний, але дуже важливий матеріал. Була уточнена площа археологічного комплексу, знятий план укріпленої його частини, отриманий виразний матеріал, що дає уявлення про характер поселення, зроблені розрізи ліній укріплень. Поховання, виявлені на території городища, дали В. К. Міхєєва підставу зробити висновок, що населений пункт загинув від військового розгрому [27, с. 19-20]. Дані, отримані в результаті цих досліджень, дозволили автору віднести городище до пам'ятників Салтівської культури, до категорії «городищ із земляними валами» або «дерев'яними стінами». Аж до кінця XX ст. розкопки в межах археологічного комплексу не проводилися і відомості, отримані В. К. Міхєєвим, представляли собою єдину інформацію про даний пам'ятник. При цьому дані розкопок 1971 р. в повному обсязі було використано тільки в звіті. В узагальнюючій роботі дослідника були представлені лише короткі, найзагальніші відомості про роботи цього польового сезону [27, с. 18-20].

У 1982 р. при огляді групи зруйнованих поховань, який проводився В. В. Давиденко, був виявлений великий могильник, що прилягає до житлової частини пам'ятника з півночі (могильник 1). В. В. Давиденко правильно визначив його датування і відніс некрополь до часу існування городища. У 1989 р. під час земляних робіт, проведених жителями села на правому схилі Середнього Яру, їм же був виявлений ще один могильник (могильник 2).

Сучасний період. Розкопки Святогірського городища були продовжені в 1994-1995 рр. М. Л. Швецовим і Е. Є. Кравченко.

У 1994 р. археологічна експедиція ДОКМ під керівництвом А. В. Колесника почала дослідження пізньопалеолітичної

стоянки, розташованої в Вислій Балці, на захід від с. Сидорова. Паралельно з ними проводилися охоронні дослідження, в процесі яких на території могильника 1 було розчищено 4 поховання. У 1996-97 рр. загоном цієї ж експедиції вивчення ранньосередньовічного некрополя було продовжено. Після дворічної перерви експедицією Донецького краєзнавчого музею під керівництвом автора були розпочаті роботи на житловій частині пам'ятника. З цього моменту дослідження на археологічному комплексі у с. Сидорова набули систематичного характеру.

Припущення про те, що Сидорівський археологічний комплекс являє собою залишки великого центру хозарського часу, висловлювалося різними авторами ще до початку систематичних досліджень цього об'єкта. Подібної точки зору дотримувалися А. В. Колесник, В. В. Давиденко і Е. Є. Кравченко. До систематичних досліджень археологічного комплексу, головним аргументом на користь цієї думки були великі розміри даного пам'ятника (120 га).

Після відновлення вивчення житлової частини пам'ятника дослідження на ньому велися в продовженні 11 польових сезонів (2000-2004, 2006, 2009-2013 рр. на житловій частині пам'ятника). У цей час на «Малому городищі» було закладено низку розкопів: розкопи 1-2 (2000); розкопи 3-6 (2001); розкоп 7 (2002); розкопи 9-14 (2003-2004, 2006, 2009); розкоп 16 (2010-2011); розкоп 18 (2012) і розкопи 19-20 (2013). Деякі з них (розкопи 2, 5, 7, 12, 14, 20) перебували в межах пагорба «Малого Городища», проте поза межами території, обмеженої внутрішньою лінією укріплень пам'ятника. На багатьох розкопах роботи велися протягом декількох польових сезонів. Поряд з територією т. з. «Малого городища» дослідження проводилися на схилах пагорбів і в межах Великого городища. Паралельно з цим проводилося обстеження інших городищ, під час яких були уточнені їх межі. У 1998 р. під час розвідок зафіксовані вали, культурний шар та місцезнаходження городища Осіянова Гора, що дозволило віднести цей пункт до категорії укріплених поселень. Ще

раніше, в 70-х рр. XX ст., С. І. Татаріновим було виявлено велике городище поблизу гирла р. Чорний Жеребець у селища Кіровськ.

Нажаль остання експедиція на городища середньої течії Сіверського Дінця, а саме, на Сидорівське городище, відбулась у 2013 році. Це пов'язано із подіями на сході України в 2014 році, що викликали припинення археологічного дослідження зазначених пам'яток.

Отже, можна сказати, що зазначена група пам'ятників є дуже цікавою та перспективною в археологічному плані. Незважаючи на це, деякі з них майже не були досліджені, на них проводилась тільки розвідка або одна, дві невеличкі експедиції. Більші пам'ятники, що і досліджувались більше, теж недостатньо вивчені, їх територія не розкопана і на 50 відсотків. Це все дуже прикро і потребує уваги з боку археологічної спільноти України.

1.2. Історичний аспект. Предметом вивчення цього розділу є характеристика та аналіз історичних досліджень такої групи пам'ятників як городища Салтово-Маяцької культури Хозарського каганату середньої течії Сіверського Дінця.

Імперський період. Щодо наукових публікацій пов'язаних з Салтово-Маяцькими городищами середньої течії Сіверського Дінця, то їх кількість досить обмежена через недостатню вивченість проблеми.

Першовідкривачем городищ середньої течії Сіверського Дінця, а саме Райгородського був В. Ф. Спесивцев, який був пастирем у місцевій церкві.

28 жовтня 1903 року ним була зроблена доповідь про свої роботу та пошуки. Доповідач повідомив суспільству про археологічні знахідки, зроблені ним поблизу с. Райгородка Ізюмського повіту, а своє повідомлення демонстрував кресленнями місцевості, знімками знахідок і, нарешті, самими знахідками.

Всі предмети були передані їм у власність музею образотворчих мистецтв і старожитностей Харківського університету; деякі з монет – в нумізматичний

кабінет. Археологічний матеріал, видобутий о. Василем, представляє дійсно велику різноманітність за формою, величиною, способу відділу і призначенням.

Доповідь була надрукована в «Збірнику Товариства, т.VI, I-II. Під назвою «Випадкові археологічні знахідки», він знайшов гідну оцінку, як і всі його висновки, в подальших дослідженнях в тій же місцевості – А. С. Федоровського (Праці Харк. Предв. Комітету), В. А. Городцова, графіні П. С. Уварової (Каталог виставки XII археологічного з'їзду, відділ: давнина, здобута з розкопок).

Його праця була опублікована в Москві в 1905 році: В. К. Спесивцев. Знахідки в Райгородці. Праці XII археологічного з'їзду в Харкові в 1902 р.. Т.1. Москва, 1905 [39].

Після цієї публікації пам'яткою почали цікавитись деякі видатні археологи, наприклад В. О. Городцов – російський археолог, один із фундаторів археологічної науки. Доктор історичних наук, професор. Вивчав пам'ятки різних епох – від палеоліту до середньовіччя. Склавав періодизацію бронзової доби Східної Європи. Провів значні археологічні дослідження на Полтавщині, Харківщині й Донеччині. Його увага на цю пам'ятку відзначилась подальшим зацікавленням наукової спільноти у вивченні городища.

Радянський період. Подальші наукові опрацювання, які були зроблені вслід за археологічними проводить М. В. Сібільов – російський і радянський вчений, музейник, археолог, дослідник археологічних пам'яток Слобожанщини, Донбасу, Донщини та ін. Засновник і перший директор Ізюмського краєзнавчого музею (1920-1941 рр.).

Завдяки його наполегливості в Ізюмі виходять у світ матеріали з археологічних досліджень: два випуски «Старожитності Ізюмщини» (1926 р.), «Першооснова Ізюмщини» (1928-1930 рр.). І вже після його смерті опублікована ще одна його праця: Археологічні пам'ятки на Дінці у зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського. – Археологія, Т.IV.

Київ, 1950. С. 99-114. Ці праці мали своє значення для археологічного освоєння краю і хоча припустити, що висновки в них зроблені не завжди відповідали історичній дійсності, вони відкрили шлях для подальшої розробки проблематики [38].

Пізніш городища згадуються в працях таких відомих вчених як І. І. Ляпушкін, та С. О. Плетньова, і хоча в їх фундаментальних працях, щодо Салтово-Маяцької культури городищам середньої течії Сіверського Дінця було приділено досить небагато уваги, їх з впевнено можна вважати важливими дослідниками проблеми.

Іван Іванович Ляпушкін (1902-1968 рр.) – радянський археолог і історик, фахівець з східнослов'янського середньовіччя, доктор історичних наук.

У 1940-х рр. виявив і виділив Роменсько-Борщівську культуру, також займався розкопками Цимлянського городища Салтівської культури. У 1952-1954 рр. досліджував Новотроїцьке городище.

У таких його працях згадуються городища середньої течії Сіверського Дінця: І. І. Ляпушкін. Пам'ятники Салтівської культури в басейні р. Дона. – В: МІА № 62, Москва-Ленінград, 1958. с.85-150.;

У своїй праці І. І. Ляпушкін висунув гіпотезу про складання Салтівської культури з двох етнічно різних культур – аланської і булгарської, що було представлено вперше, також дослідник у своїх роботах згадує Царино та Сидорівське городища, що є об'єктами даної роботи [24].

Світлана Олександрівна Плетньова (20 квітня 1926 – 20 листопада 2008) – радянський і російський історик і археолог, доктор історичних наук, професор, фахівець з археології, історії та культурі кочових народів середньовіччя.

Активний учасник Волго-Донської археологічної експедиції (1949-1951 рр.) по дослідженню Саркела - Білої Вежі (керівник М. І. Артамонов). Керівник ряду експедицій з вивчення пам'яток Салтівської культури, в тому числі радянсько-болгарської (вивчення першої столиці Болгарії – Плиски) та

радянсько-болгаро-угорської (дослідження Маяцького городища (1975, 1977-1982 рр.).

Найважливіші її праці, щодо проблеми: С. О. Плетньова. Від кочівлі до міст. МІА №142. Москва, 1962.; С. О. Плетньова. На слов'яно-хозарській кордоні. Москва, 1989. У цих працях дослідниця дає цільну характеристику усієї Салтово-Маяцької культури та змальовує городища середньої течії Сіверського Дінця і хоча з деякими її висновками у сучасності можна не погоджуватись, її праці з Салтово-Маяцької культури все ще залишаються фундаментальними [31-35].

Ще одним значущим дослідником донецької групи городищ був Б. А. Шрамко, що спеціалізувався на археології раннього залізного віку, скіфів. 50 років він керував Сіверсько-Донецькою та Скіфо-Слов'янською археологічними експедиціями. Б. А. Шрамко досліджував Більське городище і довів його приналежність до міста Гелон, який згадував ще в V ст. до н. е. «Батько історії» Геродот. Це – найбільший пам'ятник скіфської культури, його територія близько 5 тисяч га. Тут зроблені унікальні знахідки: численні предмети культу, гончарна і ковальська майстерні, єдиний в Європі напилок і багато іншого. Щодо теми, що нас цікавить, дослідник випустив таку монографію: Шрамко Б. А. Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко–Харків. : Издательство Харьковского университета, 1962. – 404 с. У цій роботі згадуються та описуються деякі городища середньої течії Сіверського Дінця [46].

Найвизначнішим дослідником городищ середньої течії Сіверського Дінця був В. К. Міхеєв (12 листопада 1937, с. Луховка, Мордовська АРСР – 24 грудня 2008, Харків) – радянський і український історик, археолог, доктор історичних наук (1986 р.), проректор Харківського державного університету з навчально-виховної роботи (1997-1999 рр.).

Керівник археологічної експедиції з дослідження пам'яток Салтівської культури. Член Головної редколегії «Зводу пам'яток історії та культури України», редколегії «Вісника Харківського університету» (серія «Історія»), «Болгарського щорічника», щорічника «Старожитності», журналу «Археологія» Інституту археології НАН України.

З 1999 року паралельно працював в Східноукраїнському філії Міжнародного Соломонового університету (м. Харків), де з 2000 очолював Науково-дослідний центр хозароведення, а з 2002 року – кафедру історії.

Автор понад 100 наукових, науково-популярних і методичних робіт. Під науковим керівництвом В. К. Міхеєва захищено 7 кандидатських дисертацій.

Праця, щодо Донецьких городищ: В. К. Міхеєв. Подоння у складі Хозарського каганату. Харків, 1985.; У своєму дослідженні В. К. Міхеєв повністю, з археологічної точки зору, описує розвідані та розкопані їм городища на території Подоння і у тому числі городища середньої течії Сіверського Дінця. Він першим відкрив усі наявні на згаданій місцевості пам'ятки та дав їх описання, хоча деяким з них він приділив менше уваги через меншу значущість та розміри [27-28].

Сучасний період. Найважливішим дослідником зазначених пам'яток у сучасності є Кравченко Едуард Євгенійович, який найбільш детально і цілеспрямовано займався вивченням городищ середньої течії Сіверського Дінця і був керівником багатьох експедицій на цій місцевості. Він має велику кількість публікацій, щодо зазначеної теми [11-18]

У даних працях Е. Є. Кравченко детально з археологічної точки зору описує та характеризує досліджувані пам'ятки у найбільш сучасний етап їх дослідження, він був останнім керівником експедиції, що займалась розкопками городищ в середній течії Сіверського Дінця. У його роботах розглядаються такі питання як: проблема міжетнічних зв'язків в Салтово-Маяцькій культурі, релігійне питання населення межиріччя Дінця та Дону в хозарський час,

оборонні споруди та границі городищ середньої течії Сіверського Дінця та археологічні знахідки і дослідження цих самих городищ.

Слід зазначити, що автор приймав безпосередню участь в археологічних експедиціях 2012 та 2013 рр., що проводились на Сидорівському городищі під керівництвом Е.Є. Кравченко та дуже вдячний цій людині за те, кім автор наразі є.

Розділ 2

САЛТОВО-МАЯЦЬКА КУЛЬТУРА ХОЗАРСЬКОГО КАГАНАТУ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Предметом вивчення цього розділу є стисла характеристика устрою такої держави як Хозарський каганат та виявлення найбільш характерних для нього рис. Характеристика каганату потребує розділення цього розділу на два підрозділи.

2.1. Територія та населення Хозарського каганату. Проблема території Хозарського каганату завжди була дискусійною і єдиної точки зору дослідники не можуть дійти і в сучасності. Питання ускладнює ще й те, що територія каганату постійно змінювалась під впливом зовнішньо та внутрішньополітичних факторів. Треба сказати, що більшість дослідників притримуються точки зору, за якою Хозарський каганат, саме як держава існував з кінця VII ст. н.е. до середини X ст., коли він повністю був зруйнований походами київського князя Святослава.

Так як багато дослідників притримується точки зору, щодо того, що Салтово-Маяцька культура була державотворчою культурою Хозарського каганату і відповідно територія яку вона займала, займав і каганат, то в даній роботі автор також притримується даної точки зору. Хоча потрібно зазначити, що Салтово-Маяцька культура також розподіляється на декілька варіантів за територіальним, хронологічним та етнічним принципами.

Питання території Хозарського каганату тісно пов'язане з етнічним складом населення та ареалом його мешкання. Щоб визначити кордони Хозарського каганату (походячи з точки зору, що вони співпадають з ареалом Салтово-Маяцької культури) треба розглянути як змінювались представлення про ці кордони в історичній науці з плином часу.

Дискусія про етнічну приналежність носіїв Салтово-Маяцької культури є у кожній значній роботі про цю культуру. Ще на початку XX століття висловлювались різні думки, щодо цього.

А. А. Спіцин, у своїй праці 1909 року, наприклад доходить до висновку, що: «споконвічне населення Дінця та Дона є то іранське плем'я, яке у різний час носило назву сарматів, аланів, роксоланів, ясів. З часом, потрібно вважати, воно сильно втратило чистоту своєї крові та змішалось як з найдавнішим, так і з прийдешнім потім населенням цієї землі- греками, тюрками, кавказцями та руськими». Разом з цим, у період існування Салтово-Маяцької культури на зазначеній території він виділяє аланів як її основне населення, яке у IX- на початку X ст. підпорядковується Хозарському каганату [41, с. 67-79].

Новий етап у дослідженні пам'яток Салтово-Маяцької культури розпочався наприкінці 20-их років XX ст. і пов'язаний з ім'ям М. І. Артамонова, який організував широкі розвідувальні роботи по Дону з метою з'ясувати ареал Салтово-Маяцької культури. Вже до середини 30-х років цей ареал було приблизно визначено: на півночі – лісостеп верхів'їв Дону, Оскола та Сіверського Дінця, на сході – межиріччя Волги і Дону, на півдні – басейн нижнього Дону і Приазов'я [33, с. 65-66].

На теперішній час можна погодитись з таким визначенням лише північних кордонів Хозарського каганату, хоча відомо, що на протязі майже всієї історії держави їй платили данину деякі слов'янські племена, тож їх територію можна назвати сферою впливу Хозарського каганату [29, с. 158].

Перший період історії Хозарського каганату, що почався в середині VII ст. являв собою процес об'єднання в прикаспійських степах Дагестану кочових і напівкочових племен, васальних Тюркютському каганату. Частина з них мешкала в дагестанських степах ще з нашестя гунів, частина прийшла зі східних областей каганату, рятуючись від міжусобних війн і ворожих набігів. Всі вони були носіями не тільки своїх «племінних» традицій, а й носіями, в

значній мірі, і культури Тюркютського каганату. Фактично, маючи свою культуру, вони прийшли на території, де жили автохтонні племена, які також перебували на певній стадії розвитку. З цього можна зробити висновок, що Хозарський каганат не виник на порожньому місці, а мав у своїй основі сукупність різних культур. Все це сприяло прискореному економічному і соціально-політичному, а також культурному розвитку Хозарського державного об'єднання дагестанського періоду.

Політичний вплив каганату поширювалося далеко за межі власне Хазарії і визначити межі держави, яке надавало значний вплив на сусідні країни – першочергове завдання дослідників [1, с. 73].

Мабуть, в VIII ст. виникли хозарські укріплення на Дону і Сіверському Дінці, де хозари стояли гарнізонами серед старого іраномовного і болгарського населення, а також, скоріш за все, слов'ян, які сюди просувалися. Відносини з останніми грали велику роль, яку через жалюгідність джерел простежити можна лише поверхневими штрихами, переважно по ПВЛ.

Літописець на початку XII ст. міг тільки вказати, які з східнослов'янських "племен" підпорядковувалися хазарам, в чому полягало це підпорядкування і коли воно припинилося. Втім, останнє було йому відоме не про всіх колись підвладних хозарам "племенах". Про найважливіше з них – полян і таких звісток не було. Тому в літопис потрапило два варіанти хозаро-полянських відносин. Один, явно представляє пізню патріотичну легенду, розповідає, як хозари, виявивши полян на (київських) горах і лісах, запропонували платити їм данину. Поляни не заперечували, але в якості данини послали мечі.

Але навіть з цього ясно, що поляни якийсь час перебували під владою хозар, від якої їх звільнили в 862 р. варяги Аскольд і Дір (другий варіант). У цих повідомленнях багато неясного, інформація розходиться з деякими іншими фактами, перш за все зі звісткою про посольство хакана росів 838-839 рр. і

пов'язаними з ним подіями. Можна припустити, що поляни двічі підпорядковувалися хозарам, але обидва рази ненадовго.

Що стосується жителів півночі: радимичів і в'ятичів; то, згідно з ПВЛ, вони були підвладні хозарам і позбулися хозарського панування перші, за Олега в 884-885 рр., а в'ятичі – при Святославі в 60-х роках X ст.

Думки дослідників про дату затвердження хозарської влади над частиною східних слов'ян, природно, не однозначні і ґрунтуються на припущеннях. П. Шафарик вважав, що панування хазар дійшло до Дніпра і Оки біля останньої чверті VIII ст. С. М. Соловйов просто констатує, що слов'яни платили данину хозарам в другій половині IX ст., М. С. Грушевський, цитуючи звістки ПВЛ про підпорядкування частини слов'ян хозарам, вважав, що поляни могли підкорятися каганам в другій половині VII – першій половині VIII ст. На його думку, у всякому разі, на початку IX ст. Київ був самостійний. Грушевський вважав, що російська державна організація виникла на півдні задовго до IX ст., і ця точка зору підтримується в багатьох сучасних роботах [29, с. 158-159].

Щодо південних кордонів: ґрунтуючись на дослідженні матеріальної культури ранньосередньовічного Північного Дагестану і районів, прилеглих до нього, дослідники прийшли до висновку, що межа між світом степовиків і світом дагестанських хліборобів чітко простежується, і одночасно простежуються райони розселення алано-булгаро-хозарських племен відповідно в степах і корінних дагестанців – в передгір'ях. Що стосується відповіді на наше запитання з приводу кордону Хозарського каганату, то, згідно вищевикладеному, Федоров Я. А. і Федоров Г. С. прийшли до висновку, що південна межа Хозарського каганату в період VII-VIII ст., проходила вздовж північних схилів передгір'їв Кавказу.

Природньо, в період арабських завоювань і арабо-хозарських війн кордони держави значно змінилися. Сталося це в VIII ст. Військові дії розвивалися з перемінним успіхом. Вдача була то на стороні арабів, то на

стороні хозар. Судячи за свідченням ал-Істахрі – весь простір від Дербента до Хазарії, тобто узбережжі Дагестану з сусідніми до нього передгір'ями, було безлюдним.

Постійна небезпека, а згодом загибель і розруха укріплених міст васального «царства» Суvara-Джидай, таких, як Варачан, Хамзін, можливо, і Тарков, змусили хозарського кагана покинути Північний Дагестан і перенести свою ставку в пониззя Волги. Як відзначають Я. А. Федоров, Г. С. Федоров, не менш важливе значення в цьому акті мав розгром м. Беленджер, ремісничого центру та головного опорного пункту Хазарії на її південному кордоні. Ставка кагана була перенесена з Північного Дагестану на Волгу.

Відтепер південним кордоном власне Хазарії став Терек. Про це свідчать такі дослідники, як М. І. Артамонов, С. О. Плетньова, Я. А. Федоров, Г. С. Федоров. Причому, свідоцтво цього ми знаходимо і у арабського автора Ібн Хордадбеха, яке відноситься до IX ст., тобто наближеному до подій, які згадуються вище, так ось в джерелі описується місто Семендер і його місце розташування: «Місто Семендер лежить за Баб-аль-абваб (м. Дербент) і вся країна за ним у владі хозар». Після відходу основного ядра хозарського населення в пониззя Волги, степи Терсько-Сулакської низовини з містом Семендер, увійшли до складу території князівства Суvara-Джидай.

У період же VII-VIII ст. межа змінилася, після того як змінилося геополітичне становище всього Хозарського каганату, коли основна його частина разом з новою столицею перебувала на Волзі [1, с. 75-76].

Тож можна узагальнити, що північним кордоном Хазарського каганату у період розквіту була середня течія Волги, західним- середня течія Сіверського Дінця, південний- передгір'я Дагестану, а східним- узбережжя Каспійського моря та початок степу сучасного Казахстану.

Також М. І. Артамонов торкнувся питання про етнічну приналежність носіїв Салтівської культури, яке згідно з його працею вирішувалося у зв'язку з

безсумнівним схожістю її з пам'ятками Північного Кавказу. Схожість, як в облаштуванні могил, так і в складі і типах поховального начинення між північнокавказькими і Салтівськими похованнями простежувалася і відзначалася багатьма вченими. Отже, з'являлися гіпотези про хозарське походження Салтово-Маяцької культури. Однак деякі вчені зайняли іншу позицію, стверджуючи, що ця культура була аланською. Але при цьому слід враховувати, що територію Хазарського каганату якраз і могли населяти алани. Сам вчений відзначає серед носіїв Салтово-Маяцької культури єдину культурно-етнічну середу, хоча і вважає, що вона зіставлена з народів, що входять у склад Хозарського каганату- алани, болгари і самі хозари, пов'язуючи виникнення культури з осіданням кочівників [2, с. 153].

В іншій своїй роботі М. І. Артамонов, щодо загибелі Салтово-Маяцької культури, висловлює припущення, що на початку X ст. Салтівська культура припинила своє існування. Разом з нею загинули і багато слов'янських поселень. Зазвичай вважають, що загибель Салтівської культури і разом з ними слов'янських поселень є наслідком появи печенігів і їх набігів на сусідні осілі племена. Але це малоімовірно. У більшості ж випадків між кочівниками і осілим населенням, які не давали відсічі ворогам, встановлювалися відносини залежності других від перших з виплатою регулярної данини.

У випадку з Салтівською культурою ми маємо зовсім інше – повне її знищення, без будь-якого продовження властивих їй ознак у сусідніх областях. Знищення Салтівської культури у світлі викладених даних найімовірніше розглядати як результат нещадної розправи хозар з непокірним народом, проведеної планомірно і цілеспрямовано з тим, щоб винищити його без залишку [3, с. 356-358].

Вся ця теорія М. І. Артамонова, щодо знищення Салтово-Маяцької культури походить з твердження, що вони – це згадані у повідомленні

Кембріджського аноніма асії – ще один різновид етносу, за дослідником, споріднений але з тим різний, до алан.

У 1949 році розпочала свою роботу Волго-Донська експедиція, якою керував спочатку М. І. Артамонов, а потім його учень І. І. Ляпушкин.

І саме І. І. Ляпушкин, у своїй статті, дійшов висновку, щодо розділу Салтово-Маяцької культури на два чітко різні варіанти- північний та південний. Одною з ознак такого розділу був поховальний обряд у алан - катакомбний, у протоболгар - ямний.

Північний варіант характеризується городищами з кам'яними стінами, поселеннями осілих племен, житлами – напіземлянками та катакомбними могильниками алан – вихідців з Північного Кавказу, доліхокранів – європеїдів.

Південний варіант – великими городищами, укріпленими земляними валами, житлами-юртами та ямними могильниками, у яких поховані брахокрани-європеїди, які відносяться до тієї ж антропологічної групи, що і поховані у болгарських могильниках [24, с. 119].

Одним з вчених, який узагальнив багаторічні розвідувальні та археологічні роботи, дав класифікацію Салтово-Маяцьких пам'яток і вслід за І. І. Ляпушкиним підтвердив поділ культури на два варіанти: північний – аланський і південний – болгарський (протоболгарський) та детально охарактеризував обидва варіанти був Н. Я. Мерперт [26, с. 29-30].

С. О. Плетньова також торкнулась проблеми етносів Салтово-Маяцької культури і протиставила І. І. Ляпушкіну те, що як в могильниках алан, зустрічались протоболгарські захоронення, так і в болгарських могильниках були алани. Це дозволило їй стверджувати, що різниця між двома варіантами культури, виділених І. І. Ляпушкіним хоч і була, але не була такою докорінною. Взаємодія та злиття північних(алани) та південних (протоболгари) племен було дуже активним. Також існувало декілька альтернативних версій етнічної приналежності носіїв Салтово-Маяцької культури.

В 50-их роках мад'яровіди, хоча і не прямолінійно, але все ж вважали, що угорці IX століття населяли територію розповсюдження Салтово-Маяцької культури, тобто і були її носіями.

З іншої сторони деякі історики-слав'янофіли вважають декілька пам'ятників Салтово-Маяцької культури слов'янськими або напівслов'янськими. Ця теорія була більш розвинена і підтримана ніж угорська [32, с. 6-8].

Щодо вивчення цієї теми у сучасній історіографії, то дослідниками був проведений комплексний археологічний та антропологічний аналіз матеріалу з двох Салтово-Маяцьких катакомбних могильників- Верхньосалтівського IV та Дмитровського. І ось яких висновків вони дійшли: єдність генетичних, морфологічних ознак, збіжність господарських та культурних традицій всередині аланського кластера, вказує на правомірність віднесення населення, що залишило катакомбні некрополі Донецько-Донського межиріччя до єдиного консолідованого, етнічного об'єднання. Можна говорити про консервацію більшості морфологічних та генетичних особливостей розглянутих аланських серій, що свідчить про збереження традиційної структури шлюбних зв'язків [6, с. 313-315].

Нещодавно було зроблено дослідження, щодо населення Салтово-Маяцької культури з використанням найсучасніших методів обробки матеріалу. Ось висновки з цього приводу:

Оцінити багатогранність складеної в середині VIII ст. в Донецько-Донському межиріччі етнокультурної ситуації, застосовуючи лише методи класичної антропології – краніометрію, остеометрію, одонтологію, в даний час вже неможливо. Були проведені поглиблені, комплексні палеоантропологічні дослідження декількох серій носіїв Салтівської культури. Вивчено нові колекції з катакомбних могильників: Дмитровський, Верхньосалтівський-IV, Маяцький (селище) і Підгоровський, а також з ряду ямних некрополів, відкритих в

басейнах Сіверського Дінця і Оскола. В результаті вдалося виявити раніше невідомі особливості, що характеризують окремі сторони життя і побуту носіїв Салтівської культури- демографічну структуру, коло шлюбних зв'язків, тип харчування і господарювання, що дозволяє судити про ступінь консолідації тих чи інших груп населення, які практикують катакомбний і ямний обряд поховання. Багатовимірний статистичний аналіз широкого кола краніологічних характеристик підтвердив зроблений раніше Т.С. Кондуктор висновок про виділення утворених на сармато-аланській основі двох морфологічних підтипів в кожній з досліджуваних серій з Маяцького і Дмитровського катакомбних могильників. Обидва краніологічні комплекси знаходяться в межах єдності краніологічних особливостей, описаних раніше для аланських груп. Відсоток народження епігенетичних ознак на черепі і посткраніальному скелеті не перевищує середніх величин.

Вивчення одонтологічних даних методом головних компонент дозволило виявити чітку міжгрупову диференціацію жіночої групи індивідів, обмежену межами пам'ятників. Найбільшу близькість до аланських матеріалів проявила одонтологічна вибірка з могильника Ржевка, розташованого в прикордонному з степом лісостеповим регіоні. Одонтологічне джерело створює враження відносної однорідності компонентів всередині аланського кластера, що говорить про європеїдне походження, на відміну від індивідів з ямних поховань, серед яких присутня домішка східного одонтологічного типу. Демографічна специфіка аланських груп населення, виражається в порівняно високих для середньовіччя показниках тривалості життя і рівня народжуваності. Ці демографічні параметри отримують особливу значимість на тлі явно виражених в антропологічному матеріалі маркерів частих локальних військових зіткнень, що збереглися на кістках, слідів нападів на аланські групи населення. Деякі показники дозволяють говорити про те, що сума стресів,

пережитих чоловічою половиною суспільства, починаючи з дитинства, була, як правило, більше, ніж у жінок.

Високий ступінь консолідації аланського суспільства підтверджують і результати ізотопного аналізу колагену кісткової тканини. Співвідношення стабільних ізотопів вуглецю і азоту в колагені кісткової тканини вказує на високу частку рослинного компонента в структурі традиційного харчування і помірне вживання м'ясомолочних продуктів, а також виявляє традицію розведення культурних рослин типу фотосинтезу C4 (ймовірно - просо). Цей раціон був стабільний і типовий для чоловіків, жінок і дітей з обох могильників. Питання про ступінь осілости населення розглянуто шляхом аналізу даних про співвідношення ізотопів стронцію в кісткової тканини і емалі зубів людей і тварин. Перші результати $^{87}\text{Sr} / ^{86}\text{Sr}$, отримані при дослідженні зразків з Верхньосалтівського могильника і Дмитрівського могильника (0,708250 і 0,709595 відповідно) показали подібність величин [36, с. 180-183].

На теперішньому рівні знань навряд чи можна запропонувати вичерпну систему ознак виділення лісостепового варіанта Салтово-Маяцької культури. Для цього перш за все необхідно, щоб ступінь і якість польового обстеження території інших гіпотетичних локальних варіантів, а також обсяг і методика обробленої інформації по ним були приблизно рівними. В іншому випадку ймовірність помилки за рахунок недостатності матеріалу або ступеня вивченості району може вплинути на висунення того чи іншого критерію відмінності, але все ж розробка подібної системи ознак вважається перспективною [5, с. 15].

Отже, проблема визначення етнічної приналежності носіїв Салтово-Маяцької культури Хозарського каганату дуже складна. Неможливо точно визначити єдиний єдиний етнос складаючий населення культури. Автор вважає, що цю територію займало поліетнічне населення, яке вміщало в себе алан, протоболгар та саме хозар. На різних частинах поширення культури

переважаючий компонент міг бути представлений різними народами, як це визначено з аланами. І у той же самий час склад самих алан міг бути не однорідним, як то теорія про асів (хоча вона і була спростована новітніми дослідженнями). На території Салтово-Маяцької культури, у південній, степовій частині скоріш за все був розповсюджений змішаний, поліетнічний варіант населення алано-булгар з ямним погребальним обрядом, а у північній - лісостеповій більш консолідований чисто аланський варіант населення з катакомбний обрядом.

Також треба розглянути питання про самих хозар, місцях їх розселення. "Батьківщина" хозар перебувала в Східному Передкавказзі, де вони і склалися зі змішання прибульців савіров і тюрків з місцевим, в основному іранським, населенням степової та прибережної (прикаспійської) смуги. Тут хозари жили і пізніше, після краху каганату. Вони згадуються в Дербентській хроніках кінця XI – початку XII ст., ал-Гарнаті (середина XII ст.).

Створюється враження, що хозари вже в VII ст. розселялися в різних, переважно окраїнних, опорних пунктах. Спочатку одним з таких пунктів було гирло Волги, куди потім був перенесений і центр держави. Тут хозари відомі і в середині XII ст. Російський літопис їх іменує саксинами - жителями р. Саксин, який замінив зруйнований русами Ітіль. Велика хозарська колонія виникла в Криму, де зберіглась і після падіння Хозарії. Нарешті, хозарська колонія була на Дону, перш за все в районі Саркела. Можливо, тут в 20-30-х роках XI ст. набрав хозар в свою дружину князь Мстислав Володимирович.

Інші центри розселення хозар нам невідомі. Але вже наявний матеріал показує, що хозари у своїй державі не мали компактної території, а становили хіба що острівці в строкатому етнічному світі південного сходу Європи [29, с. 99-100].

Отже, питання території, а особливо населення Хозарського каганату дуже тяжке та дискусійне. Територія держави на протязі її історичного

розвитку постійно змінювалась. Внаслідок військових конфліктів, наприклад - арабо-хозарських війн VIII ст., або історичного занепаду, територія держави зменшувалась з одного боку, а з другого, внаслідок експансії самого каганату збільшувалась. У VIII ст. каганат втратив значні території на своєму півдні-територія Предкавказзя, та одну за другою свої столиці - Баланджар та Семендер. Але у той же час під владою каганату опиняються території Криму, Приазов'я, Поволжжя, Волжської Болгарії та деяких південних слов'янських племен, населення цих територій було зобов'язано платити кагану данину та виставляти на його боці своє військо.

Щодо населення, то воно було дуже різномірним. Його, в основній своїй частці складали не самі хозари, що проживали на своїй етнічній території Предкавказзя та частині низів'їв Волги, а булгари та алани, що проживали в степній та лісостеповій частинах держави відповідно. Та навіть серед самих алан та болгар не було повної етнічної однорідності. Це твердження більш відноситься до болгар, які жили в степу та активно змішувались з представниками інших етносів, що підтверджують археологічні дані. Алани, навпроти, зберегли більшу етнічну однорідність. Самі хозари жили невеликими анклавом на територіях підданого їм населення, щоб мати змогу збирати данину та відправляти її у столицю каганату- Ітіль до речі до сих пір не знайдену археологами.

2.2. Державний устрій Хозарського каганату. У радянській історіографії вагомий внесок до вивчення державного устрою Хозарського каганату зробив М. І. Артамонов, що започаткував детальне вивчення каганату. У своїх працях він висвітлював і державний устрій країни, з часом та археологічним і історичним дослідженням проблеми його погляди були критиковані та переоглянуті але в багатьох своїх твердженнях він був близький до істини, саме в питанні державного устрою Хозарського каганату він був дуже влучний. Ось, що він стверджував:

Той факт, що володарі Хозарії з самого початку іменувалися каганами, свідчить, що засновником їх династії був каган. Їм і міг бути наступник Ібі-Шегуй-хана, скинутий із тюркютського престолу, який знайшов собі притулок у хозар, і раніше пов'язаних з нушібійськими племенами і їхніми ставлениками. В такому випадку історію самостійного Хозарського каганату треба вести з 651 р.

Як би там не було, у другій половині VII ст. Хазарія, як і Болгарія, вже не провінція тюркютського каганату, поза справами тюркютських царевичів, а самостійна держава зі своєю правлячою династією на чолі, хоча ця династія не місцева, а тюркютського походження, дбайливо зберігає традиції каганату з його претензіями на панування над всім кочовим світом.

Отже, десь у середині VII ст. в степах існували два самостійні політичні утворення: Хазарське і Болгарське. За етнічним складом обидва були близько спорідненими між собою, обидва були осколками могутньої тюркютської імперії і обидва очолювалися династіями тюркютського походження. Однак перше з них разом з династією з роду Ашина успадкувало державні традиції і міжнародний авторитет тюркютської держави і прагнуло до відродження її колишньої могутності, друге ж, створене з племен, до того ж протягом довгого часу ворогуючих між собою і історично мало пов'язаних, виявилось недовговічним і скоро розпалося на складові частини. Поглинання до нього племен, що входили, і було насамперед основою молодій Хозарській державі.

Відокремившись від Західнотюркютського каганату, Хозарське царство могло зберегти свою роль в якості спадкоємця тюркютської держави тільки за допомогою швидкого збільшення своїх сил за рахунок приєднання сусідніх племен, в першу чергу родинних, але ворожих хозарам болгар. У листі хозарського царя Йосипа про підпорядкування болгар йдеться як про початок Хозарського царства: «У мене записано, – повідомляє цар Йосип, – що коли мої предки були ще нечисленні, всесвятий, – благословенний він, – дав їм силу,

потужність і міцність. Вони вели війну за війною з багатьма народами, які були могутніші і сильніші їх. За допомогою божою вони прогнали їх і зайняли їхню країну, а деяких з них змусили платити данину до теперішнього дня» [3, с. 170].

Загалом Хозарський каганат звісно можна віднести до кочової імперії. У нього були всі ознаки, притаманні імперії, та найхарактернішою з них були величезні території країни, які були захоплені внаслідок військового вторгнення та були зобов'язані виплачувати данину кагану. Саме тому, деякі дослідники визначають Хозарський каганат як данницьку кочову імперію – землероби залежать від кочовиків, та форма експлуатації – данина [19, с. 315].

Ще одним дуже важливим дослідником Хозарського каганату був А. П. Новосельцев, який детально вивчав державний устрій каганату. Він приділяє багато уваги титулу каган, та його розумінню.

Зараз важливо розібратися в тій ролі, яку хакан (каган) грав в Хозарському державі в різні періоди його існування. Що ж стосується загального значення титулу "хакан", то у власне тюрків VI-X ст. він означав верховного правителя, якому підпорядковувалися інші володарі. Тому хаканами, наприклад, називали китайських імператорів, і сам цей титул ототожнюється з тим, що ми розуміємо під імператором феодальної епохи (але не Римської імперії).

Усе це доцільно підкріпити авторитетом найбільших східних вчених X-XIII ст., Знайомих з різними значеннями цього слова.

Ал-Біруні тлумачить титул "хакан" як малик (цар) тюрків, хозар і тогызгузов. Більш детальну класифікацію дає ал-Хварізмі, який зіставляє титули "хакан" і "хан". Це тим більш цікаво, що прийнято вважати "хан" похідним від "хакан". Тим часом ал-Хварізмі пояснює титул "хан" як "ар-ра'іс" ("глава, вождь"), а "хакан" – "ра'іс ар-Руасі" ("вождь вождів, головний вождь"). Додатково він переводить "хакан" як "малик турк ал-азам" ("великий цар тюрків") або "хан-хан" ("хан ханів"), Отже, за часів ал-Хварізмі і раніше обидва

титули не збігалися і хакан був вище хана, співвідносячись з останнім як великий князь на Русі зі звичайним князем або король в Західній Європі з герцогами, графами і т. д.

Загалом, виходить, що хакан – титул верховного правителя, під керівництвом якого знаходилися інші володарі, нижче його за рангом. Це підтверджується, мабуть, і єдиним (крім хазар і русів) для Східної Європи вживанням в IX ст. цього титулу у ал-Белазурі: один раз він називає хаканом одного з правителів Дагестану – "Сахіб ас-Сарир". В даному випадку останній фігурує в якості хакана гір (мається на увазі його вищий суверенітет в гірському Кавказі).

Тож розібравшись з визначення кагану (хакану) доцільно перейти до іншого хозарського титулу – бек, можна трактувати як цар. У доіудейський період династія каганів міцно контролювала армію і тому легко уникала сакральних обмежень. Однак після піднесення іншого хозарського клану, що сповідав іудаїзм, реальна влада опинилася у другій особи в державі – бека. На івриті його називали «мелех» – «цар», араби передавали його посаду як «малик» – правитель або «халіфа» – буквально «заступник». Це, судячи з усього трапилось у IX ст., коли каган став повністю номінальним символом влади, коли всі рішення приймав цар. Ці та інші данні ми берем з єврейсько-хозарської переписки царя Іосифа з сановником Кордовського халіфату Хасдаєм ібн Шафрутом. У цій переписці хозарський цар вихваляє каганат та уникає питання про те хто є головним в управлінні державою і тільки осторонь згадує кагана [9].

Своєрідним становищем кагана в державно-правових поглядах пояснюється, очевидно, той дивний ритуал, що супроводжував похорони суверена. У перекладі А. П. Ковалевського уривок Йакут представляється в наступному вигляді: "... звичай [щодо] найбільшого царя [той, що] якщо він помре, то будується для нього великий двір, в якому [є] двадцять будинків, і в

кожному з цих будинків для нього виринається могила, подрібнюють каміння настільки, що вони робляться схожими на очній порошок, і стеляться в ній, і поверх цього накладається негашене вапно. А під [цим] двором [мається] річка, і [ця] річка велика, [швидко] поточна, і вони поміщають [проводять] цю річку над цією могилою і кажуть: "Щоб не дістався до неї ні шайтан, ні людина, ні черви, ні комахи ". Коли він похований, то рубають шиї тим, хто його ховає, щоб не було відомо, в якому з будинків [перебуває] його могила. Могила його називається рай, і говорять "Він увійшов у рай". Текст цитованого уривка не зовсім ясний; слова дар і бейт, перекладені відповідно як двір, будинки, можуть бути трактовані як одне приміщення, поділене на двадцять покоїв. Так трактував ці слова Х. М. Френ, що спочатку було прийнято і перекладачем даного тексту, а потім категорично відкинуто. Викликає сумнів фраза про річку, яку проводять над могилою. І все ж основний сенс всього цього уривка є очевидним: зводиться на трон дещо незвичним для суверенного правителя способом, хозарський каган по смерті "йшов у рай"; приймалися всі заходи, щоб стерти будь-який натяк на його фізичне існування.

Поряд з цим невідомим похованням існували царські могили, які були місцем поклоніння. Істахрі розповідає: ніхто не може проїхати верхи повз царської могили, що не спішившись, ніхто не сідає на коня, поки не сумнівайся на достатню відстань. Ібн Хаукал і Дімашк повторюють Істахрі. У повідомленні згаданих авторів не вказано точно, про якого з двох царів йдеться. Порівняння з розповіддю Йакут показує, що мова в даному випадку йде про могилу царя-заступника [8, с. 231].

Вищим станом у державі були тархани – родова аристократія. Серед неї вищий шар становили родичі царственного роду, рангом нижче стояли ельтебери – правителі васальних народів. Рання хозарська держава не мала специфічної бюрократії, але вона почала складатися в міру знайомства хозар з устроєм сусідніх високорозвинених держав. У Закавказзі хазари перейняли сасанидську

податкову практику і встановили наглядачів для спостереження за ремісниками і торговцями. У кримських містах, де хозарський контроль в ряді випадків співіснував з візантійським, відомі намісники кагана – тудун, виконували наглядові функції при місцевій адміністрації. У іудейський період в області управління було досягнуто значного прогресу. На вузлових торгових шляхах існували застави, де спеціальні чиновники стягували мита. У столиці країни – Ітилі склалася розвинена судова система: існувало сім суддів для кожного віросповідання (двоє для монотеїстичних релігій, один для язичників). Судді підпорядковувалися царським чиновникам. Населення столичної області несло натуральні повинності, іноетнічні ремісники і купці обкладалися щорічним податком.

Територія Хозарії IX-X ст. складалася з кількох областей, різних за ступенем контролю з боку центральної влади. Серцевиною країни було Нижнє Поволжя. Тут жили власне хозари. З цієї території проходили кочів'я царя і хозарської знаті. Правитель здійснював щорічний об'їзд центральної області, що починався в квітні і закінчувався у вересні.

Стратегічні пункти контролювалися центром безпосередньо. У них знаходилися хозарські гарнізони. З них найбільш відомі два: Саркел – застава на Дону і Самкерц – у Керченської протоки. Особливе становище займала стара столиця хозар – Семендер в Приморському Дагестані. Місто було населено хозарами, але безпосередньо в столичну область не входило. За одними даними в ньому був власний правитель, за іншими – родич хозарського царя – іудей.

Велика частина території управлялася без адміністративного втручання. Підкорені народи: алани, болгари, бургаси, угорці, слов'яни та інші зберігали власну соціально-політичну структуру. Вони мали своїх правителів, які були зобов'язані збирати і відправляти в Хазарію данину, дівчин в гарем кагана і виставляти військо. Відомо, що волзькі булгари платили по хутрянній шкірці з будинку, а слов'янське плем'я в'ятичів по щелягі (срібній монеті) з сохи [47].

Проаналізувавши усе вищесказане, можна сказати, що державний устрій Хозарського каганату був складний і заплутаний, до сьогодення дослідники не мають єдиної точки зору, щодо повної картини державного устрою у країні.

На початку існування каганату у державі, беззаперечно головним був каган. Він вирішував усі важливі для країни питання, та керував армією. Та після дуже невдалих для Хозарського каганату арабо-хозарських війн у VIII ст. і втрати двох своїх столиць, авторитет кагана був підірваний і з часом він відходить на другий план. І хоча формально в державі головним був ще каган, на ділі нею керувала формально друга людина у країні – бек, він же цар. Цар вирішував усі важливі питання, в тому числі і в зовнішній політиці, коли каган залишався повністю номінальним символом влади. Титул царя передавався спадково. Важливим пунктом державної політики було прийняття хозарською знаттю іудаїзму. Таке рішення виходило чисто з політичних роздумів, коли два головних ворога каганату – Візантійська імперія та Арабський халіфат вже сповідували монотеїстичні релігії – християнство та іслам відповідно, хозарам потрібно було обрати щось інше, тож вибір пав на іудаїзм. Слід сказати, що цю релігію сповідувала лише знать держави та невелика кількість іншого населення. У всьому каганаті були поширені християнство, іслам, а багато в яких окраїнних територіях і язичництво. Але все ж таки, найпоширенішою релігією в державі був іслам.

2.3. Салтово-Маяцька культура за даними археології. Відкриття на початку XX ст. катакомбного могильника у с. Верхнього Салтова на Сіверському Донці і Маяцького городища у Дивногорської монастиря на Дону зумовило виділення нової археологічної культури, що отримала назву «Салтівська». До початку 40-х років вона сприймалася дослідниками як щось цілісне, але вже в одній з перших робіт М. І. Артамонова, узагальнюючої Салтівські пам'ятники, намітилася їх диференціація. Автор об'єднував в один тип Маяцьке, Верхньосалтівське, Верхньо-Ольшанське городища і поховання,

відкриті у с. Підгорівка, Покрівка, Салівка, Ютанівка, Нижчі Луб'янки, в м. Валуйки і у х. Зливків. В сукупності вони окреслювали район між середньою течією Дона і Сіверським Дінцем. До цієї групи пам'яток дослідник відносив поняття «Салтівська культура». Іншу групу, пов'язану з першими проміжно-територіальними знахідками, він виділяв під назвою «поселення хазарської епохи на Нижньому Дону», вважаючи, що вони виникають дещо пізніше по відношенню до городищ.

У радянській історіографії з приводу Салтово-Маяцької культури, з розвитком її археологічного дослідження, сформувалась більш менш єдина точка зору, яка була виражена С. О. Плетнєвою, з її твердженнями погоджувалась більшість дослідників у радянський час та велика їх частка і у сучасності. Ось, що ця точка зору висловлювала: в основу Салтівської культури, безсумнівно, лягла сармато-аланська культура. При цьому найбільшу роль зіграла культура північнокавказьких аланів, які прийшли в Подоння в VIII ст. Вони принесли з собою вже сформований землеробсько-скотарський уклад життя і деякі ремесла. Обстановка VIII ст. була така, що осіли на землю кочівники Подоння і Приазов'я вступали в безпосередній контакт з північнокавказькими аланами, як прийшли в Подоння, і так і залишилися на місці. Вони швидко запозичили і освоїли культуру народу, близького їм і етнічно, і економічно, і соціально. У тюркомовних кочових болгар і хозар були свої культурні навички і традиції. Висока культура родинного їм Тюркського каганату, безсумнівно, справила на них дуже сильний вплив. Нарешті, потужні культурні впливи проникали в південноруські степи з закавказьких держав (особливо з Албанії) і з Візантії. Сполучені в одному кочівницькому котлі, всі ці культурні традиції і впливи послужили поштовхом до складання Салтівської культури.

Що стосується лісостепового (аланського) варіанту Салтівської культури Подоння, то про нього не зберіглося жодних відомостей в літературі того часу.

Багатий, розвинений і войовничий народ як ніби зовсім не брав участі у загальноєвропейському житті. Це наводить на думку, що ім'я аланів приховано в джерелах під якимось іншим загальною назвою. Археологічні матеріали (Каганове городище, Ново-Покровський могильник, антропологічне змішання аланів з болгарами, тюркські написи на стінах аланського Маяцького замку та ін.) дозволяють думати, що алани верхнього Дону злилися з основним населенням Хазарського каганату – болгарами – і увійшли до складу цієї держави [32, с. 20]. Але, ця думка спростовується сучасними даними археології та антропології за якими, аланський кластер був набагато більше консолідований ніж степовий болгарський [36].

А ось питання про те, як же потрапили кавказькі алани десь приблизно в другій половині VIII ст. в донський лісостеп, вирішувалося різними шляхами: 1 – алани відступили зі своїх володінь в середньому Передкавказзя під тиском хозар, яким вони заважали безперешкодно проходити до Азовського моря або через хребет – в Закавказзі; 2 – хозари за наказом кагана виселили найбільш сильну і дієздатну частину алан з Передкавказзя і поселили їх на своєму найбільш віддаленому і небезпечному північно-західному кордоні; 3 – алани самі відійшли з обжитих володінь через постійні напади на них арабських військ, частини яких, мабуть, пильно стежили за непокірними кавказькими народами і при необхідності знищували цілі поселення і забирали сотні полонених. Звісно ж, що всі ці три причини мали місце в сукупності при переміщенні алан на північ. Слід зазначити, що в VIII ст. в середньому Передкавказзі майже повністю зникли могильники алан. Це підтверджує факт їхнього масового виходу з даного регіону. Як би там не було, але безсумнівно, що складний етнічний конгломерат заселяв в VIII, IX і аж до середини X ст. великі землі, завойовані і підлеглі хозарам. Ступінь підпорядкованості була різною: були піддані, були і данники. Спробуємо розібратися в етнічному складі населення каганату, спираючись на відомі в даний час археологічні

відкриття. Виявлені великі матеріали з розкопок могильників і поселень, з безлічі проведених уздовж берегів річок маршрутів дозволили розділити культуру всієї території степів від басейну Сіверського Дінця до Волги – по горизонталі і від верхів'я Дінця і Середнього Дону до Кавказьких Передгір'їв і Криму на кілька варіантів. Кожен з них відрізняється оригінальними рисами і одночасно має характерні особливості, що зв'язують його в єдиний культурний масив з усіма іншими варіантами [35, с. 53].

Ця стисла витримка точки зору С. О. Плетньової показує, що вона чітко розрізняє два варіанта Салтово-Маяцької культури: аланський (лісостеповий) та болгарський (степний). Це твердження, прийняте для радянського часу, зараз піддано критиці, хоча загальна суть залишається незмінною, дослідники вважають, що не можна проводити такі конкретні границі між двома варіантами археологічної культури.

Наявні нові дані, перш за все, археологічних джерел не повністю вкладаються в традиційно сформовану систему уявлень про Салтівську культуру. Наприклад, виявлення ямних поховань на катакомбних могильниках (Дмитрієвський, Верхній Салтів) і, навпаки (Жовте) присутність ям різних конструкцій в межах одного могильника (Лисогорівка). Співвіднесення похоронного обряду з тим чи іншим етносом неможливо без залучення даних біоархеологічного джерела. Існуючі етнічні інтерпретації, що зв'язують катакомбний похоронний обряд з аланським етносом, а ґрунтові поховання в ямах - з болгарами, на сучасному рівні досліджень виглядають непереконливо [33, с. 8].

Деякі сучасні дослідження приділяють увагу і етнічному питанню Салтово-Маяцької культури. Значну увагу треба приділити дослідженню, що присвячене домобудівництву Салтово-Маяцької культури. Виділені і детально описані типи осель носіїв цієї культури характеризують її різноплемінний

склад. Аналізу поховальних пам'яток Салтівської культури дуже важливий, оскільки вони є найбільш істотним етнографічним показником.

Виділяються чотири етнічні групи, що увійшли до складу носіїв Салтівської культури. Безперечним є віднесення населення, яке залишило катакомбні поховання, до алан, що обґрунтовувалося неодноразово і раніше. Ямні поховання Салтівської культури диференціюються на дві частини. Одна з них, залишена також аланами, інша – оногуробулгаро-хозарськими племенами. При цьому залучаються антропологічні матеріали [43].

Поховання за обрядом кремації померлих в Салтово-Маяцьких могильниках швидше за все залишені нащадками місцевого досалтовського населення - племенами пеньківської культури. Ця думка видається на сьогоднішній день найбільш обґрунтованою [5, с. 6].

Розділ 3

СИДОРІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

У цьому розділі розглядається археологічний матеріал, досліджений на Сидорівському городищі та дається його стисла характеристика і аналіз.

3.1. Матеріальна культура населення Сидорівського городища. У цьому підрозділі автор вважає за потрібне визначити таку тему як матеріальна культура населення Сидорівського городища, яка в цілому відповідає культурі синхронних городищ цієї місцевості та Салтово-Маяцькій культурі в цілому, але, звісно має низку важливих особливостей. За логікою підрозділу він розподіляється на складові частини підрозділу.

3.1.1. Керамічний комплекс. Кераміка археологічного комплексу у с. Сидорово досить різноманітна. Вона ділиться на дві великі групи: кераміку місцевого виготовлення і привізний посуд. Кераміка місцевого виготовлення – найбільш численна група керамічних виробів, що складає до 65% від загальної кількості знахідок. У ній присутній як ліпний, так і гончарний посуд, який в кількісному відношенні абсолютно переважає ліпний.

У керамічному комплексі поселення ліпний посуд не відрізняється типологічним розмаїттям. Переважна його частина представлена уламками груболепних піфосів і жаровень. Фрагменти груболепних піфосів зустрінуті практично у всіх комплексах і відносяться до числа розповсюджених знахідок. При великій кількості уламків судин даного типу повністю реконструювати вдалося тільки один. Останнє пояснюється тим, що ці судини були дуже крихкими, що пов'язано як з характерним тістом, з якого вони виготовлялися, так і зі слабким (швидше за все, костровим) випалюванням. Тісто судин містить велику домішку крупнозернистого шамоту. Судячи зі збережених частин, більшість піфосів мало орнаментацию, яка іноді покривала всю їх поверхню. Звичайною прикрасою цих судин було суцільне або зональне рифлення,

нанесене крупнозубчастим гребінчастим штампом. Іноді їх корпус прикрашали паралельними або косими рядами вертикальних або горизонтальних ліній, які утворювали сітку, яка покриває всю поверхню судини. Судини зазначеного типу служили для зберігання припасів. Найчастіше вони встановлювалися стаціонарно в житло [22, с. 325]. Про використання їх в якості елементів інтер'єру свідчить той факт, що на зовнішньої поверхні більшості фрагментів піфосів є сліди побілки, часто багаторазової. Ймовірно, частину цих судин вкопували і за межами житлових споруд, можливо, в межах якихось наземних будівель.

Жаровні зустрічаються рідше. Ймовірно, вони були переносними опалювальними сосудами, які використовувалися в будівлях поряд зі стаціонарним вогнищем або піччю.

Кришки. Ще однією категорією знахідок на пам'ятнику є кришки, серед яких зустрічаються як грубо виліплені вручну предмети, так і якісні вироби, виготовлені за допомогою гончарного круга. Основна частина їх представлена фрагментами кришок з пестовидними ручками. В цілому знахідки кришок нечисленні. Кришки й ручки від них зустрінуті в підйомному матеріалі на городище [18, с. 94].

Котли з внутрішніми вушками – характерні для пам'ятників степової зони, де вони становлять значний відсоток археологічного матеріалу. Зустрічаються котли і на поселеннях в середній течії Сіверського Дінця. На городищах, розташованих на цій території, вони трапляються рідше [27, с. 15]. Котли археологічного комплексу у с. Сидорово представлені як ліпними, так і гончарними судинами. Взагалі в Сидорівських матеріалах дана категорія кераміки виглядає скромно. Під час розкопок було знайдено всього 6 фрагментів вінчиків судин цього типу.

Горщики. Уламки ліпних горщиків представлені одиничними фрагментами. За своїм виглядом і складом керамічного тіста вони близькі судинам, зустрінутим на степових пам'ятниках.

Гончарний посуд. Становить основну частину керамічного комплексу. Виділяється кілька груп гончарної кераміки: кухонні, їдальня і тарна.

Кухонна кераміка досить численна. В різноманітних комплексах кількість її варіює від 30 до 60% від загальної кількості виявлених фрагментів. Так чи інакше, кухонний посуд становить не менше 50% матеріалів, виявлених в процесі розкопок археологічного комплексу у с. Сидорово.

Горщики. Більша їх частина представлена горщиками. Гончарні кухонні горщики різноманітні і відрізняються один від одного розмірами, профілюванням, орнаментацією і складом тіста. Більшість горщиків виготовлено з добре вимішаного тіста. Серед домішок домінує дрібнозернистий річковий пісок. Завдяки цьому стінки судин досить якісно оброблені, гладкі і мають малу товщину, що досягає 0,4-0,6 см. Серед великих домішок в тесті зафіксовані шамот, крупнозернистий пісок, рідше шматочки товченого вапняку або крейди. Фрагменти з такими домішками складають мізерно малий відсоток серед кухонної посуду Сидорівського комплексу. Так, домішка шамоту, характерна для кухонної кераміки лісостепових пам'яток, зустрічається дуже рідко.

Серед горщиків Сидорівського комплексу присутні судини з овальним видовженим корпусом, характерні для лісостепових регіонів. Великі горщики представляють собою сосуди висотою більше 20 см (у ряду примірників до 28-30 см.) При діаметрі в місці найбільшого розширення судини більше 25 см. Власне, наявність великих щодо тонкостінних горщиків є рисою, що відрізняє кераміку археологічного комплексу у с. Сидорове від матеріалів навколишніх поселень, де такі судини зустрічаються рідко [34, с. 152].

На археологічному комплексі у с. Сидорово горщики великих розмірів представлені великою кількістю знахідок. Практично всі вони виготовлені з добре вимішати тіста з домішкою дрібнозернистого піску. Звичайною орнаментациєю горщиків цього типу (як і інших горщиків) є смугасте рифлення, виконане гребінчастим штампом, яке покриває велику частину поверхні судин, від плічок до нижньої частини корпусу. Іноді воно буває зональним – чергуються орнаментовані і неорнаментовані ділянки. Вкрай рідко в якості додаткового елементу орнаментациї корпус великих горщиків буває прикрашений вертикальними або похилими лініями, що йдуть поверх рифлення. Цей вид орнаменту частіше присутній на судинах з грубими домішками. Іноді, поряд з смугасте рифленням, у верхній частині плічок судини є багаторядна хвиляста лінія, що утворює похилу або прямостоячу «хвилю». Вінчик великих горщиків зазвичай плавно відігнутий назовні, що надає йому характерний S-видатний профіль. Проте зрідка зустрічаються горщики з практично прямим вінчиком, відігнутих під більш-менш значним кутом. Край вінчика великих горщиків зазвичай гладкий. Зрідка він прикрашався як край вінчика корчаг: пальцевими вдавленнями, косими насічками або відбитками косо поставленого гребінчатого штампу.

Горщики середнього розміру представляють найчисленнішу категорію матеріалу. Це судини висотою до 20 см. при діаметрі в місці найбільшого розширення менше 25 см. Основна частина їх виконана з тіста з домішкою дрібнозернистого піску. Проте саме в тісті горщиків середнього розміру зрідка зустрічається домішка товченого вапняку, крейди або каменю. Обробка зовнішньої поверхні судини зазвичай якісна. Горщики середніх розмірів різноманітні за своїми пропорціями. Більшість цих судин мають приземкуваті обриси: висота їх зазвичай дорівнює або менше, ніж діаметр в місці найбільшого розширення горщика [18, с. 96].

Корчаги – великі горщикоподібні судини S-видного профілю. Вони мають те ж тісто, що і горщики, з тією різницею, що в ньому частіше зустрічаються великі домішки (крупнозернистий пісок). Корпус судин шорсткий. Фактично корчаги цього типу за своїм зовнішнім виглядом нагадують великі кухонні горщики. Орнаментация їх також має близький вигляд: корпус судин по всій поверхні прикрашений рифленням, іноді зональним – на плічках, рідше – на плічках і в центральній частині корпусу, на них присутня багаторядна хвиляста лінія. Вінчики горщикоподібних корчаг досить часто прикрашалися пальцьовими защепами, відбитками гребінчатого штампуга або косими насічками, рідше – багаторядною хвилястою лінією, що йде по зрізу.

В цілому кухонна кераміка Сидорівського городища знаходить паралелі в керамічному комплексі Таманського городища [31, с. 20-24] і Саркела – Білій Вежі, а саме на пам'ятках, що відносяться до пізнього періоду існування Салтівської культури.

Столова кераміка місцевого виготовлення. Становить не менше 13-15% від загальної кількості судин. Типологічно група ця надзвичайно різноманітна. У ній присутні кілька типів сіроглиняних глечиків, кружки, кубики (з ручками або без ручок), горщики з пестовидними ручками і т. д. Форма і орнаментация їх звичайні для керамічних комплексів Салтівської культури, проте є і рідкі типи. Як правило, всі ці судини обпікалися із застосуванням всіляких смолистих речовин, завдяки чому їх поверхня має колір, що варіює від насиченого чорного до жовтуватого-сірого і сірого. Поверхня більшості судин піддавалася лощінню. Іноді посудину обробляли лощінням цілком, що надавало йому поверхні красивий глясовий блиск. Найчастіше ж лощіння наносилося на окремі його ділянки (наприклад, на шийку і придонну частина глечика), або вся поверхня покривалася пролощеним орнаментом. Орнаментальні композиції в більшості випадків представляли собою різні варіанти паралельного

штрихування, вертикального, косого або сітчастого, яке цілком або частково покривало поверхню судини. Зустрічаються різні геометричні фігури, стилізовані квіти, спіралеподібні завитки, на деяких судинах орнамент, виконаний за допомогою лощіння, доповнений прокресленою орнаментацією і гребінчастими надколами. Ряд судин лощінню не піддавався. Ці судини мають матову шорстку чорну або сіру поверхню і прикрашені прокресленим орнаментом. Тобто при їх виробництві застосовувався випадок той же, що і при виготовленні лощеного посуду. Особливо це характерно для гончарних тарних глечиків і корчаг. Проте так само іноді орнаментувались кришки, невеликі глечики і кубики. Глечики, уламки яких зустрінуті на пам'ятнику, досить різноманітні. Більшість їх представлено фрагментами.

Кружки. Ще рідше зустрічаються кружки, кількість яких невелика. Археологічно цілі екземпляри були виявлені в господарчій ямі 7 розкопу 9 і господарчій ямі 1 розкопу 6. В цілому уламки кружок зафіксовані практично у всіх розкопках.

Фрагменти їх відрізняються різноманітністю, що свідчить про те, що представлені уламки посудин різних типів. Проте мала кількість фрагментів і цілих форм не дозволяє порівнювати кружки Сидорівського комплексу з матеріалами відомих могильників, де цей тип судин представлений в надлишку.

Тарний гончарний посуд місцевого виготовлення. На пам'ятниках Салтівської культури тарні гончарні посудини місцевого виготовлення зазвичай є досить частою знахідкою [32, с. 121]. На археологічному комплексі у с. Сидорово кераміки цього типу чимало, проте вона зустрічається рідше, ніж, наприклад, на сусідньому археологічному комплексі, розташованому у с. Маяки, де вказаний тип кераміки становить значний відсоток від виявлених на пам'ятнику матеріалів [16, с. 138]. Більшість виявлених форм представлено піфосами, дворучними і триручними глечиками.

Досить чисельний на пам'ятці *привізний посуд*. У деяких комплексах кількість його досягає 40% від загального числа фрагментів. В цілому ж по пам'ятнику привізний посуд становить до 35% від загальної кількості кераміки. Основна його частина представлена фрагментами амфорної тари. Проте зустрічаються глечики з плоскими ручками, невеликі глечики з ойнохоєвидним гирлом, баклажки, кружки. Показовим є те, що більшість привізних судин є продукцією майстерень Криму. Фрагменти амфор є наймасовішою категорією привізною посуду. Серед знайдених матеріалів є ряд цілих або форм, що піддаються реконструкції [13, с. 244-246]. Друг від друга вони відрізняються керамічним тістом, характером обробки поверхні, профілюванням краю вінчика і пропорціями. Абсолютна більшість амфор – це невеликі судини з вузьким невисоким горлом, мають 45-50 см висоти, при найбільшому діаметрі до 25 см. Вінчик завершується валикоподібним потовщенням, рідше має фігурне профілювання. Овальні в плані ручки, з одним або двома згладженими ребрами, кріпляться на шийці відразу під вінчиком; далі, згинаючись під прямим кутом, опускаються на плечики судини. Корпус амфор, в більшості випадків має овальну або злегка витягнуту форму, покритий жолобчастим рифленням, іноді зональним. Воно буває чітко вираженим, іноді кілька згладженим, але в абсолютній більшості випадків присутнє. Колір черепка коливається від рожевого до цегляно-червоного. Значна частина судин має товстий черепок (до 0,5 см) і більш-менш грубі домішки в тесті (товчений вапняк, шамот). Іноді корпус амфор покритий частим, чітко проробленим рифленням. Зазвичай амфори цього типу мають більш круті плечики, тонкий черепок і домішку в тісті дрібнозернистого піску і / або слюди. Колір цих судин також коливається від рожевого до цегляно-червоного. У найбільш сучасних дослідженнях амфори такого типу відносяться до 2 класу. Ось за якими признаками вони виділяються:

Клас 1: Амфори об'ємом більш 10 літрів (частіш 10-25 л.) з гладкими туловом та/або з мілким зональним рифленням.

Клас 2: Амфори об'ємом до 10 літрів (частіш 5 – 10 л.), які мають суцільне борознисте рифлення. [42, с. 63-64]

Глечики з плоскими ручками. Представлені невеликою кількістю знахідок. Уламки судин цього типу, поряд з амфорами, присутні в цілій низці археологічних комплексів. В цілому на с. Сидорово кількість фрагментів глечиків невелика і не йде ні в яке порівняння з числом знахідок їх на таких пам'ятках, як Саркел (34%), Таманське городище (50%) або Херсон [37, с. 318-319]. Втім, на сусідніх городищах (за винятком Царина у с. Маяки Слов'янського р-ну Донецької обл., де також були знайдені фрагменти даного виду посуду) їх уламки вкрай нечисленні або взагалі відсутні. Всі фрагменти глечиків з плоскими ручками, зустрінуті на Сидорівському городищі, відносяться до одного типу. Це особливо тонкостінні судини з відносно невисоким горлом (висота до 10 см) і вінчиком діаметром до 9-10,5 см. У краю вінчик має підтрикутний або овальний валик. Широкі ручки, прямокутні в поперечному перерізі, досягають ширини 4,5-5 см. Орнаментація обмежена рядами горизонтальних широких неглибоких врізаних ліній на шийці і плічках судини.

3.1.2. Металеві вироби. Серед металевих виробів, виявлених на даному пам'ятнику, можна виділити дві групи: вироби з кольорових і чорних металів.

Виробів з кольорових металів знайдено трохи, і всі вони виявлені поза археологічних комплексів. Так, на полі, на місці, де в подальшому був розбитий розкоп 2, в 1995 р. був знайдений дзвіночок з білого металу. З орного шару Малого Городища походять дві ідентичні бляшки, що мають близькі аналоги в кримських старожитності Салтівської культури [10, табл. 3,9], фігурна пластина і фрагменти бронзових предметів. На Великому Городищі, знову ж, в підйомному матеріалі була знайдена місцевими жителями золота нашивка на

головний убір з тисненим зображенням чотирикінцевої розетки, утвореної стилізованими квітами лотоса, що радіально розходяться з центру. Серед знахідок звертає на себе увагу бронзове біконічне грузило. Ще одне, близьке за формою, грузило з бронзи було знайдено в 7-8 км вниз за течією Сіверського Дінця на поселенні Осіянова Гора. Вживання кольорового металу для виготовлення зазначених предметів не зовсім зрозуміло. Можливо, подібні грузила використовувалися як гирьки.

Залізних виробів більше, однак, теж не багато по відношенню до сусіднього Царина городища у с. Маяки, де залізні предмети обчислюються сотнями.

Серед Сидорівських знахідок виділяється невелика група предметів озброєння: наконечники стріл, кольчужний ланцюжок і опукла бляха (півсферичний умбон від щита). Наконечників стріл знайдено 8, один з яких виявлено у заповненні господарчої ями 7 Розкоп 2 [18, с. 114]. Другий ідентичний наконечник був знайдений в верхньому шарі р.3. Ще один такий же наконечник в 1992 р. був підібраний з поверхні розораного поля в межах лінії укріплень Малого Городища (зберігається в фондах Слов'яногірського історико-архітектурного заповідника). Всі три описаних наконечника відносяться до типу 13 (трилопатекий, по А. Ф. Медведєву). Ще один трилопатекий ступінчастий наконечник, знайдений в підйомному матеріалі, близький наконечникам 20 типу, датування яких А. Ф. Медведєв визначає в межах V-IX ст.) Крім описаних, в підйомному матеріалі пам'ятника були знайдені ще три дволопатеких наконечника і один бронебійний. Останній близький наконечникам стріл 95 типу (VIII-IX ст.) 3 дволопатеке – два мають схожість з типом 52, вид 2 (VIII-XIII ст.), а один – з наконечниками стріл 43 типу (IX-X ст.) [25, с.66]. Кольчужний ланцюжок зроблений з великих плоских кілець діаметром 1,6 см.

Серед залізних предметів господарського призначення особливо численні ножі, що зустрічаються як в господарських комплексах, так і в підйомному матеріалі. Цілі екземпляри мають невеликі розміри і представлені звичайними для Салтівських пам'ятників типами [27, с.90-99]. Дещо відмінний від них двосічний предмет з держакон, що нагадує за формою наконечник стріли або дротика. Листоподібна форма леза, великі для стріли розміри, загнутий кінець черешка, який свідчить, що на ньому знаходилася ручка, говорить на користь того, що даний предмет використовувався в якості ножа. Серед інших залізних предметів представлені цвяхи, фрагмент леза сокири, пружинних ножиць, маленьке зубильце, головка молотка-лапи. Останній, судячи з збереженої частини, мав залізну ручку, нині обламану. З предметів кінської зброї знайдені фрагменти верхньої частини стремена з виділеної петлею для путлища, ланка двусоставних вудил з прямими псалиями (типу I), а також двоскладного вудила (тип IV).

Серед колекції залізних знарядь з Сидорівського городища виділяється група тесел різного розміру. Це – три тесла-мотижки і велике провушне тесло. Також мається невелика кількість лемехів – наральників. Всі ці предмети знаходять паралелі на пам'ятках хазарського часу і більш пізнього періоду.

3.1.3. Нумізматичний матеріал. Монетні знахідки на пам'ятках Салтово-Маяцької культури в середній течії Сіверського Дінця нечисленні. Сидорівський археологічний комплекс не є винятком. За період проведення досліджень пам'ятника на ньому було виявлено 33 монети, одна з яких представлена статером боспорського царя Рескупоріда V, але до середньовічного пам'ятника відношення він не має.

Практично всі монети були знайдені в підйомному матеріалі. Тільки одна з них – фолліс візантійського імператора Льва V, виявлена в заповненні ями приміщення 16. Більшість знахідок монет на Сидорівському археологічному комплексі представлені дирхемами Арабського халіфату і їх обрізками,

випущеними в кін. VIII ст. Половинка аббасидського дирхема була підібрана на городище вже під час перших розкопок пам'ятника [18, с. 116]. Ще один фрагмент дирхема, виявлений неподалік місця розташування розкопу П. В. К. Міхєєва. В одиничних екземплярах зустрінуті обрізки омейядських дирхемів і табарістанських полудрахм. Таким чином, вибірка монет, що походить з археологічного комплексу у с. Сидорове, входить в коло матеріалів, пов'язаних з першим етапом обороту східної монети на території Північного Кавказу і в південній частині Доно-Донецького регіону [23, с. 111-116].

Стан монет свідчить про те, що вони перебували в зверненні тривалий проміжок часу. Багато монет деформовано. Практично всі мають численні ушкодження, потертості, сліди ударів і надкусів. Близького типу матеріали присутні на Салтівських пам'ятках лісостепу. Картографування знахідок показує, що абсолютна більшість монет була виявлена в межах внутрішньої лінії укріплень пам'ятника. Завдяки цьому вже в перших роботах, присвячених дослідженням Сидорівського археологічного комплексу, було висунуто припущення про те, що ці знахідки маркують саму ранню частину поселення.

3.2. Житлові, господарського призначення та оборонні споруди Сидорівського городища. За своєю структурою підрозділ потребує розділення на структурні частини підрозділу.

3.2.1. Житлові споруди. Серед комплексів, виявлених в процесі археологічних досліджень, значне місце займають залишки житлових і господарських споруд. Ці об'єкти, розчищені на різних ділянках пам'ятника, відрізняються суттєвою різноманітністю. Серед них є житлові будівлі, приміщення господарського призначення та виробничий комплекс. Абсолютна більшість виявлених будівель представлена котлованами заглиблених у ґрунт споруд. Показовим є те, що так званих «юртоподібних» або «колоподібних» будівель, широко представлених на пам'ятках Салтівської культури, на даному поселенні виявлено не було. Судячи по всьому, на житловій частині пам'ятника

існували й наземні споруди, на користь чого свідчить факт наявності на неораних раніше ділянках вогнищ, супроводжуваних скупченнями археологічного матеріалу. В зв'язку з тим, що ці залишки залягають в шарі гумусу, розміри та характер зазначених споруд визначити складно. Той же факт, що на основній частині пам'ятника культурний шар знищений багаторічної оранкою, не дає можливості навіть приблизно вказати наскільки численні були споруди цього типу. Залишки наземних будівель були зафіксовані уздовж східного краю городища, на території, що раніше не піддавалася оранці. На ділянках, де розміщувалося основна кількість розкопів, культурний шар був пошкоджений. Так, розкопи 2, 6, 13, 16 знаходилися на майданчику городища, який протягом багатьох років використовувався як орне поле; розкопи 3, 4, 5, 7, 14 – в прилеглій до орного поля лісозахисній смузі, яка також піддавалася розорюванню під час посадки дерев. Розкопи 8, 12, розбиті на схилах, займали площу, що не набагато перевищує розміри розкритих в них споруд. Розкопи 17, 20 були розбиті на території приватних садиб, сильно пошкоджених земляними та будівельними роботами. Відповідно, у всіх перерахованих вище розкопах були виявлені тільки ями, котловани поглиблених в ґрунт будівель і нижні частини споруд, які, швидше за все, представляли собою тандири або санвузли. На ділянках, де верхній шар ґрунту не був раніше пошкоджений, знаходилися тільки розкопки 9-10. Саме в них і були виявлені компактно залягаючі скупчення археологічного матеріалу (кераміки і кісток тварин), які маркують місця де раніше розташовувалися наземні споруди [14, с. 10-12, 17]. Так, в культурному шарі північної частині розкопу 9 було розчищено вогнище, яке, судячи з практично повної відсутності під золою прокаленого ґрунту, використовувалося нетривалий проміжок часу. В південній частині розкопу 9, на ділянці розміром 13×8 м., огороженій групою господарських ям, спостерігалось різке збільшення в шарі кількості знахідок, представлених керамічними фрагментами і колотими кістками

тварин. Основна частина їх перебувала на глибині 0,25-0,3 м від сучасної поверхні. Місцями вони зустрічаються у вигляді невеликих скупчень, що представляють розвали великих фрагментів гончарних судин (піфосів, двох і трьохручних глечиків). Цілком ймовірно, що описане вище скупчення матеріалу маркує місце розташування якоїсь великої наземної споруди, чіткі межі якої в гумусному шарі простежити не вдалося. Зольників на даній ділянці виявлено не було, що свідчить про те, що будівля або мала господарське призначення, або опалювалася за допомогою переносних керамічних жаровень, уламки яких в значній кількості містилися в заповненні розташованих поблизу господарських ям.

В цілому наявний в розпорядженні матеріал підтверджує присутність на археологічному комплексі у с. Сидорово наземних будівель. Робити ж висновки про характер цих споруд, їх розміри і призначення в зв'язку з малою кількістю і фрагментарністю збережених залишків не представляється можливим.

Напівземлянки. Основна частина виявлених на пам'ятнику будівель представлена котлованами житлових і господарських споруд. До теперішнього часу тут розчищено 27 котлованів приміщень, що відрізняються значною типологічною і функціональною різноманітністю. Серед них є житлові, господарські будівлі та виробничий комплекс. Основна частина поглиблених в ґрунт споруд представлена напівземлянками, які іноді досягають великих розмірів (площа до 36 кв. м). Цілком можливо, що деякі з відносно невеликих приміщень могли мати прилеглу до котловану наземну частину, що істотно збільшувало площу споруди. Більшість напівземлянок представлена житловими будівлями, які визначаються за фактом наявності в котловані опалювальних споруд. Частина їх була розташована на площині городища і мала котловани прямокутної форми. Частина ж була врізана в схили і відрізнялася від інших своїми конструктивними особливостями [18, с. 70].

На пам'ятнику, поряд зі звичайними для поселень Салтівської культури напівземлянковими житлами малих і середніх розмірів, присутні великі житлові напівземлянки, розміри яких, так само як і матеріал, що з них походить, свідчать про досить високий соціальний статус їх мешканців. Практично всі котловани будівель орієнтовані стінами по сторонах світу або мають невеликі відхилення, пов'язані з похилом місцевості. Зіставлення орієнтування будівель з топографічними характеристиками місцевості, де розташовувалися розкопи, в яких ці споруди були виявлені, свідчить на користь того, що споруди зазвичай будували так, щоб вони стояли стінами поперек схилу з майданчика городища. Спостереження ж за планографічним розташуванням будівель на ділянках, розкритих великою площею (розкопи 2, 5, 7, 9-10), свідчать, що будівлі на пам'ятнику розташовувалися не хаотично. Так, в розкопах 5 і 7 чітко видно ряд будівель, витягнутих уздовж краю майданчика городища, поблизу крутого спуску в заплаву. А в розкопі 2, прилеглому до цієї ділянки із західного боку, помітна давня дорога, що йде від в'їзду на городище. Спостерігається певна система і в розташуванні будівель, що знаходяться на схилах ярів. Незважаючи на те, що їх розчищено трохи, залишки приміщень, що не піддавалися розкопкам, але зафіксованих в оголеннях ґрунту і по плямам на ріллі, свідчать, що і тут ми маємо справу з рядами будівель, витягнутими перпендикулярно лінії схилів. Таким чином, в розташуванні споруд на пам'ятнику спостерігається система, присутність якої також свідчить про статус зазначеного пам'ятника по відношенню до оточуючих його неукріплених поселень. Типологічну різноманітність будівель Сидорівського комплексу показує використання його жителями різних будівельних традицій, обумовлених складним етнічним складом населення цієї пам'ятки.

3.2.2. Господарські ями. Представлені значною кількістю комплексів, розчищених майже у всіх розкопах, розташованих на житловій частині пам'ятника, а також на схилах городищенського пагорба, за межами лінії

ескару. За час проведення досліджень було розчищено 97 господарських ям, які по ряду ознак (форма, глибина, розміри, характер заповнення), обумовлених відмінностями в функціональному призначенні тих чи інших об'єктів, можна розділити на кілька груп. Десять ям (10% від загального числа) були пошкоджені зрізками ґрунту і ерозійними процесами, що не дає можливості без сумнівів віднести їх до певного типу, з решти було виділено 5 основних типів господарських ям.

1. Ями з дзвоноподібним розширенням в нижній частині. За час проведення досліджень було розчищено не менше 29 таких комплексів.

2. Ями з прямими стінками (циліндричні ями)

До цього типу ям відноситься 38 комплексів. Вони зустрінуті практично на всіх ділянках пам'ятника, і кількість їх становить близько 37% від загальної кількості виявлених.

3. Ями-холодильники (?)

Близькі описаним вище ямам з циліндричними стінками, від яких вони відрізняються великими розмірами. Таких ям на пам'ятнику виявлено всього дві (бл. 2%).

4. Ями прямокутної форми

Складають близько 16% від загальної кількості виявлених комплексів. До цієї категорії можна віднести і прямокутні ями з закругленими кутами. У більшості випадків ями цього типу мають сліди вторинного використання – після обвалу стінок в них скидалося сміття.

5. Неглибокі ями зі сміттєвим заповненням.

Ще один тип ям, зустрінутих на пам'ятнику, представляють неглибокі ями зі сміттєвим заповненням. Зазвичай ці ями доверху наповнені археологічним матеріалом (колотими кістками тварин, фрагментами кераміки, обпаленими камінням від печей і іншим побутовим сміттям). Їх кількість сягає трохи менше 7% від загального числа вивчених комплексів [18, с. 83-85].

3.2.3. Оборонні споруди. Городище розташоване у південно-східній околиці с. Сидорово на плато трикутної форми [27, с. 20]. Займає високу ділянку корінного правого берега р. Сіверський Донець. Територія пам'ятника пересічена глибокими балками (Сидорівський яр, Середній яр і Висла балка), які ділять його на дві частини (Мале і Велике городища). У давнину всі ці балки були обводнені. Річка Сіверський Донець в даний час знаходиться на відстані не менше 1 км. на схід від городища. В епоху середньовіччя вона протікала набагато ближче. На користь цього свідчить наявність старого русла на заливних лугах, в 500 м. від пам'ятника. У період повеней, навіть невеликих, вода підходить прямо до пагорба, на якому розташовано городище.

Лінії укріплень сконцентровані на території Малого городища. Вони погано збереглися. Місцями рови і вали ледь помітні. На деяких ділянках вони зовсім не фіксуються, і про їхнє існування можна тільки здогадуватися. Чітко простежуються укріплення лише на західній околиці пам'ятника, яка ніколи не розкривалася. Тут, в лісі, видно дві лінії ровів і валів, розташовані на відстані 120 м. один від одного. Одна з них представляла внутрішню лінію укріплень. Вона проходила через територію Малого городища і на східній його околиці з'єднувалася з глибокої балкою, що прорізає схил. З північної сторони пам'ятника ця лінія йшла вздовж схилу Середнього яру, а далі, схоже, знову переходила на площину плато. Тут вона повністю розорана і не помітна. У 1971 р. В. К. Міхєєв в розкопі 2, який розташовувався по терасі, виявив якусь траншею хазарського часу [27, с. 20]. Місце виходу цієї лінії укріплень до східного схилу пагорба городища фіксується наявністю давньої глибокої балки, яка перетинає схил пагорба і спускається в заплаву.

Показово, що на схилі між цими двома лініями добре простежується ступінчастий ескарп. Він обривається на глибокому яру, що перетинає південно-східну околицю пагорба і виходить на площину городища. Можливо, тут була ще якась лінія укріплень, яка нині не фіксується. У лісі, в 120 м. на

захід від валів внутрішньої лінії укріплень є ще одна оборонна лінія (рів з валом). Вона відгороджує значну ділянку з площею городища, що примикає до вищеописаної з західної та південної сторін. Далі, своїм південним краєм вона впирається в орне поле на пам'ятнику, на якому не простежується. Місце, де ця лінія укріплень підходила до південного схилу пагорба, відзначено глибоким древнім яром, на правій стороні якого є коса врізка – давня дорога. Трасу цієї дороги при косому освітленні видно і нині. Від врізки на схилі пагорба вона спускається вниз, перетинає Сидорівський яр і за протилежним до городища схилу проходить уздовж пам'ятника. Далі вона піднімається вгору по схилу і зникає. На північ від описаного ділянки зовнішня лінія укріплень підходить до Середнього яру, перетинає його, піднімається по схилу до території посада – Великому городищу – і далі губиться.

Таким чином, Сидорівське городище складалося як мінімум з трьох частин, з яких дві були укріплені. В. К. Міхєєв визначав площу, огорожену ровами і валами, в 17,9 га [27, с. 19]. Укріплена частина пам'ятника мала великі розміри. Так, біля виходу Середнього яру, на майданчику біля краю його правого берега, є слабо помітні залишки валу. Укріплення, що не збереглися до наших днів, міг мати і посад. На користь їх наявності свідчить назва, яким називають цю частину пам'ятника жителі с. Сидорово, – «Велике городище».

При новітніх дослідженнях було встановлено, що оборонні лінії городища у с. Сидорове представляли собою більш складну систему укріплень, ніж раніше передбачалося В. К. Міхєєвим, і відрізнялися від всіх інших пам'ятників розглянутого регіону. Городище мало внутрішню та зовнішню лінії укріплень.

Внутрішня лінія укріплень. Розташовувалася в 150 м. на північ від найвищої точки пагорба. Являла собою рів з валом, який захищав майданчик трапецієподібної форми. Периметр її становив не менше 1,2-1,3 км. В. К. Міхєєв описував цю лінію наступним чином. «Штучні оборонні

споруди у вигляді земляних валів розташовані в південно-західній частини плато. Перший вал знаходиться в 560 м. від вершини трикутного плато. Кінці валу підходять до обриву плато з боку Сіверського Дінця та балки Середньої... Цей вал і рів перед ним добре збереглися в лісі. На полі вал сильно розорали і він виділяється невеликою горбистій грядою і коричневим кольором. По центру валу помітний вхід в городище. Площа городища, обмежена цим валом, дорівнює 17,9 га ».

Дослідження на пам'ятнику дозволили уточнити і конкретизувати цей опис. Було встановлено, що внутрішня лінія укріплень доходила до Середнього яру тільки в західній частині городища. Далі вона візуально не простежується, і спроба її виявити не увінчалася успіхом. Проте в розкопі, розташованому на південь від цієї ділянки, В. К. Міхєєвим була розкрита ділянка рову, протяжністю 39 м. Судячи з усього, рів йшов не вздовж Середнього яру (як вважав В. К. Міхєєв), а відхиляючись від нього на південь, пролягав по майданчику «Малого городища ». Своєю довгою віссю він був направлений в сторону балки на східному схилі пагорба, від якої починається ступінчастий ескарп, огорожує площадку городища з східного боку. За яром, на північ від балки, ескарп відсутній. Тут були розчищені врізані в схил споруди, які в поєднанні з даними розкопок, розташованих на майданчику пагорба, свідчать, що в давнину ця майданчик, як і прилеглий до неї схил, були густо заселені. Ескарп тягнеться на рівні 1/3 висоти схилу пагорба і має ступінь шириною 8-10 м. У південній частині городища він впирається в балку, марковану місце розташування південного краю внутрішньої лінії укріплень.

Тут, на середині висоти між ескарпів і майданчиком городища, з'являється додатковий уступ, що підсилює крутизну схилу. Далі ескарп триває і біля повороту пагорба на південь, в Сидорівський яр, зникає. Таким чином, зі східного боку пагорба ровів і валів не було, тому що тут схил був і так досить крутим [17, с. 15-16].

Зовнішня лінія укріплень. Вивчено набагато слабкіше. Розріз валу, вироблений В. К. Міхєєвим, показав, що її оборонні споруди були не менш потужними, ніж зміцнення внутрішньої лінії. Метою будівництва нової «зовнішньої» лінії укріплень, ймовірно, було різке зростання населеного пункту. Ця лінія будувалася на раніше незаселених ділянках. Ґрунт для спорудження її валів брався з прилеглих площ, завдяки чому в валах відсутні знахідки археологічного матеріалу.

Функціонувала чи в цей час внутрішня лінія ровів і валів, сказати важко. У будь-якому випадку, в зв'язку з тим, що північні кордони внутрішньої і зовнішньої ліній збігаються, можна припустити, що північна частина старої лінії могла функціонувати аж до загибелі пам'ятника. Периметр нової укріпленої лінії становив не менше 2,5 км. Її залишки збереглися в західній, зарослій лісом, частині поселення і на нерозораних ділянках. Судячи з них, зовнішня лінія, як і внутрішня, складалася з двох рядів ровів і валів. Ймовірно, в цей час добудовується ескарп у південно-східного краю городища, а також будується два ряди ровів з валами, що перетинають Середній яр, з метою вивести оборонну лінію на майданчик селища 1. Найбільш ймовірно, таким чином була зроблена спроба створити єдину лінію оборони, яка повинна була охороняти городище і прилегле до нього селище. З огляду на те, що на майданчику селища будь-яких слідів цієї лінії не зафіксовано, можна припустити, що вона не була добудована. Причиною зупинки будівельних робіт, найбільш ймовірно з'явився розгром пам'ятника і припинення на ньому життя. Стратиграфічні спостереження дозволяють зробити деякі висновки, що стосуються часу виникнення і функціонування описаних вище оборонних споруд пам'ятника. Поза сумнівами, дві лінії укріплень на городище представляють собою різночасові споруди, серед яких більш ранньої була внутрішня лінія. Її будівництво велося навколо вже існуючого поселення, на користь чого свідчить те, що вали її були насипані з культурного шару,

зрізаного з території пам'ятки. На цьому первинному поселенні також могли бути будь-які укріплення (найімовірніше за все, частокіл), які не залишили візуально помітних слідів [17, с. 22].

Цілком можливо, що первинний пам'ятник, що виник на території городища на початку IX ст., представляв поселення на майданчику плато, близьке великим селищам [20, с. 20-21].

Розділ 4

СИДОРІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ В СИСТЕМІ СТАРОЖИТНОСТЕЙ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

У цьому розділі розглядається значущість Сидорівського археологічного комплексу серед інших пам'яток регіону та вплив, який воно здійснювало у сучасній собі політичній обстановці. Також у цьому розділі подається стисла характеристика городищ середньої течії Сіверського Дінця, що находились поблизу Сидорівського.

4.1. Городища середньої течії Сіверського Дінця. Для того, щоб розібратися в значущості Сидорівського городища в системі пам'яток середньої течії Сіверського Дінця автор вважає за потрібне у цьому підрозділі дати стислу характеристику іншим пам'яткам Салтово-Маяцької культури у зазначеному регіоні.

4.1.1. Царино городище. Городище розташовано на великому високому мисі створеному правим берегом Сіверського Дінця та яром. З напільної сторони городище захищено валом та яром, довжина яких 400м. За С. О. Плетнєвою поселення функціонувало у VIII-IX ст. [32, с. 22].

У 1963-1966, 1968, 1978 рр. стаціонарні розкопки пам'ятника проводила Середньовічна експедиція Харківського університету. Найбільша довжина городища із заходу на схід дорівнює 670 м., а з півночі на південь – 360 м. Земляний вал і рів розташовані з напільної західної сторони і перетинають виступ городища з півночі на південь, впираючись кінцями в глибокі балки. Вхід в городище знаходився приблизно в центральній частині укріпленої лінії. На час розкопок вал височів над рівнем сучасної поверхні ґрунту до 75 см. В даний час він ледь помітний. Місцеві жителі називають цю частину городища «Валок». Залишки валу в його основі складаються з глини, що перекидає

культурний шар, а у верхній частині – з глини, перемішаної з чорноземом. Це свідчить про те, що вал утворився на місці раніше існуючого селища Салтівської культури. Дно рову рівне. Його ширина біля підніжжя досягає 3,9 м., а на рівні передматерикового ґрунту – 5,3 м. Край рову, звернений до пологої сторони, круто підрізаний. Глибина рову від рівня сучасної поверхні землі дорівнює 1,05-1,3 м.

На території городища простежуються залишки десяти зольників, розташованих двома паралельними рядами з заходу на схід. За формою вони овальні або круглі, розмірами від 15X50 до 20x50 м. На поверхні зольників зустрічаються фрагменти середньовічної кераміки, шматки глиняної обпаленої обмазки, уламки кам'яних жорен, кістки тварин, іноді – металеві речі. Потужність культурного шару городища біля зольників досягає 75 см. при звичайній для городища 40-50 см.

За валом городища розташоване селище № 1. Його площа (приблизно 30 га.) визначається поширенням Салтівської кераміки. Товщина культурного шару дорівнює 20-35 см. Частою знахідкою на поверхні і в шарі є шматки залізного шлаку.

Селище № 2 (площа близько 9 га.) розташовано на пологій терасі, що примикає до городища з півдня і південного сходу. Тераса порізана лівими відрогами Ложнікового яру, тому в епоху середньовіччя селище мало займати велику площу. Культурний шар в деяких місцях досягає 95 см. і відрізняється великою насиченістю. Він складається з чорнозему, перемішаного з крейдяною крихтою. Будівельні залишки в такому ґрунті, якщо вони не знаходяться в материку, простежуються слабо.

Навколо городища Маяки і на його території зафіксовано кілька груп поховань. Планування поселення таке, що окремі поховання та їх групи як би стискають кільцем площу городища. Групи поховань відносяться до різних періодів історії пам'ятника [27, с.18-19].

Велику кількість знахідок на городище складають вироби з чорних металів. Наприклад Б. А. Шрамко пише, що у колекції Донецького краєзнавчого музею разом з уламками посудин, пряслиць і важелів від неводів зберігаються також серпи та мотижки, знайдені на Салтівському поселенні у с. Маяки в Слов'янському районі [46, с. 269].

До кінця IX ст. відносяться 9 поховань (на глибині 20-40 см.), відкритих Артемівською експедицією в південній частині нижнього посада. Контури могильних ям відсутні, а в положенні кістяків не спостерігається певної похоронної обрядовості. Необхідно відзначити, що дана група поховань не утворює особливого могильника. Кістяки з вільною орієнтацією, у витягнутому положенні на спині, в скорченої позі на правому або лівому боці і з різним положенням рук виявлені під час розкопок не тільки на нижньому посаді, але і на території городища: в розвалі внутрішньої сторони оборонної лінії, на північній і західній околицях, а також в розрізах розмитих водою ярів або на схилах городища. Багато з них позбавлені окремих частин скелета. Антропологічний тип цих кістяків – короткоголовий. Можна припустити, що городище піддалося військовому нападу, після якого загиблі деякий час залишалися непохованими і їх тіла розтаскувалися дикими звірами. Згодом вони були поховані в неглибоких ямах або просто присипані землею [27, с. 18-19].

Судячи з усього, населення з цього пам'ятника в кінці IX ст. також переселилося на довколишні населені пункти, давши поштовх до розквіту Сидорівського археологічного комплексу.

В XI-XIII ст. на березі Сіверського Дінця існувало неукріплене поселення. Матеріали його розкопок свідчать, що на цьому населеному пункті проживали прямі нащадки булгаро-аланського населення хозарського часу. Останній етап існування об'єкта відноситься до XIII-XIV ст. В цей час пам'ятник знову перетворюється у великий економічний центр. Найбільший

розквіт його припадає на період "смути" в Золотій Орді в 60-80 рр. XIV ст. Поза сумнівами, в цей час функціонувала вся площадка городища, поселення на березі Сіверського Дінця, селище, розташоване на захід від валів, а схили, що обмежують городище з півдня, використовувалися під кладовище. В цілому, площа золотоординського пам'ятника становила близько 70 га. Не ясно, чи мав він на цей час будь-які укріплення. На користь цього може свідчити наявність на південно-західній околиці городища слабо вираженого поглиблення з валоподібним піднесенням. За ним знахідки підйомного матеріалу різко зникають [14, с. 252-253].

4.1.2. Райгородське городище. Про Райгородське городище починає писати ще В. Ф. Спесивцев у 1902 році. Зокрема він згадує знайдену ним біля городища монету, яку ідентифікували як монету чеканену при халіфі Абассидської династії Абдулах-Ель-Мамуну від 815-816 рр. н.е., що вже дає можливість ідентифікувати городище як Салтівське [39, с. 155].

Найбільш ймовірно, могильник Райгородського городища ставився до VIII-IX ст. Таким чином, знахідки свідчать, що пам'ятник функціонував в хозарський час. В цілому ж він представляв собою унікальний для середньої течії Сіверського Дінця археологічний комплекс. Поряд з ранніми знахідками, на городище були добре представлені матеріали золотоординського часу, були залишки цегельних будівель, мечеті. Основна частина монет, виявлених на пам'ятнику, датувалася 2-й пол. XIV в. Ці відомості підтверджуються результатами археологічних досліджень довколишнього поселення Козача Пристань (існувало в 1684-1739 рр.), Розташованого біля місця впадання р. Казенний Торець в р. Сіверський Донець.

Під час розкопок тут було виявлено велику кількість цегли квадратної форми (22-24x22 – 24x4,5-5 см.), яка вживалась козаками для обкладання стін ям. Серед них зустрінуті фрагменти декоративної цегли маджарського виробництва, покритою непрозорою блакитною поливою. Зазвичай вона

використовувалась в декорі громадських споруд, в тому числі і культових. За складом тіста і розмірами цегла не відрізнялась від вживаної в спорудах золотоординського часу на Цариному городище. Представлена вона і на інших територіях, що входять до складу Золотої Орди. На Козачу Пристань цеглини, поза сумнівами, були принесені з довколишнього пам'ятника, де були цегляні будівлі золотоординського часу. Таким поселенням було Райгородське городище [14, с. 251].

4.1.3. Тетянівське городище. На східній околиці с. Тетянівка, біля Слов'яногірська, знаходиться невелике городище (площа 0,36 га.). Воно розташоване на невисокій терасі, що круто обривається до заплави Сіверського Дінця, навпроти озер Криве і Пічужне. З півдня, заходу і сходу городище захищене валом і ровом. У центральній частині південного валу був вхід. У культурному шарі товщиною 20-25 см зустрічаються уламки Салтівської кераміки. З напільного боку культурний шар відсутній. У другій половині 50-х років вали та рови добре простежувалися. В даний час в результаті оранки і використання території городища під городи, вали практично знищені, а західний і східний рови перетворилися в яри [27, с. 25].

В заплаві, на північ від майданчика, на якому знаходяться городище і селище, є давня дамба із сплющеною поверхнею, що носить у населення назву «Турецький Вал». Вона завершується розташованим навпроти посада майданчиком витягнуто – трапецієвидної форми, що виходить в озеро Криве – ділянку стариці, з'єднаною з рікою Сіверський Донець. Протилежна сторона дамби підходить до схилу городища і завершується врізаною в північний схил стародавньою дорогою, яка виходить на східний край пам'ятника. На схід від городища на майданчику тераси є поселення Салтівської культури.

В археологічний комплекс входили власне городище, два селища, розташовані на захід і схід від укріпленої частини, і пристань, поєднана

насипною дорогою-греблею з городищем. Вона перебувала в заплаві і з'єднувалась з Сіверським Дінцем ділянкою старого русла.

В даний час пам'ятник повністю зріс лісом. Підйомний матеріал представлений одиничними фрагментами кераміки Салтівської культури. Окремі фрагменти посуду хозарського часу зустрічаються вище по схилу пагорба, аж до плато.

Отже, можна сказати, що на даний момент городище майже зовсім не вивчене і на ньому не проводились змістовні археологічні роботи, тож проблема вивченості цієї пам'ятки є вкрай актуальною.

4.1.4. Кіровське городище. Було відкрито в 1975 р. С. І. Татаріновим. Воно розташоване на мисі розмірами 200X150 м., утвореному р. Жеребець і невеликим струмком, що впадає в неї з заходу. З напільного боку городище захищене ровом і валом. У південно-східній частині мису є оголення культурного шару, яке насичене фрагментами амфор, піфосів, кухонних горщиків і сіроглиняних глечиків. На південний схід від городища виявлено велике (800X100 м.) селище [27, с. 25].

Пізніш городище досліджується Е. Є. Кравченко, ось що він зазначає: «Загальна площа пам'ятки – 60 га. На північній околиці частина майданчика плато відокремлена глибокою балкою з сплосченим дном. Ділянка, обмежена з півдня описаною вище балкою, а з півночі – схилом балки Крутенька, була цитаделлю. Зі східного боку лінія укріплень являє собою складний оборонний вузол з серією ровів і валів, що обмежує в'їзд на цитадель. Тут укріплення утворюють своєрідну смугу перешкод. Практично повна відсутність підйомного матеріалу на розораній частині цитаделі свідчить, що культурний шар на ній або слабо насичений, або взагалі відсутній. Основну частину городища займає плато, що прилягає до цитаделі з півдня. Схили тут сильно пошкоджені, в зв'язку з чим оборонні лінії збереглися частково. Система ровів і валів добре фіксується на майданчику навпроти цитаделі, де проходить

подвійний рів з валом, обрізаний балкою. Нижче по схилу простежується система з трьох або чотирьох ровів до укладених між ними валами, що спускаються вниз по схилу в заплаву річки Чорний Жеребець.

Можливо, продовження її слабо фіксується в заплаві біля північно-східного і східного краю городища, у вигляді 4-5 борозен, що йдуть уздовж схилу пагорба з ледь помітними валами між ними. Поганий стан оборонних ліній на східній і південній частині пам'ятника пов'язаний з сильним пошкодженням цих ділянок. У південно-західного краю городища місцями зчитується лінія рову з укладеним між ними валом. На окремих ділянках добре простежено подвійний рів з валом у підосви горба і ще один подвійний рів з валом вище по схилу. По одному із стародавніх ярів проходить дорога, що веде на пам'ятник з півдня. У 80 м. на захід від неї лінії укріплень спускаються в глибокий яр і повертають на північ. Навпроти цієї ділянки на орному полі зникає і підйомний матеріал. Ймовірно, на схилі західна лінія укріплень була знищена описаним яром, а вище по схилу – оранкою. Майже на всій площі пам'ятника зустрінутий досить численний підйомний матеріал, представлений в основному фрагментами кераміки. Шурфовка показала наявність на пам'ятнику добре насиченого керамікою Салтівської культури шару потужністю до 60 см.»

Могильник пам'ятника не виявлено. Під час огляду городища в 70-х рр. ХХ ст. А. І. Приваловим було знайдено зруйноване інвентарне поховання. З нього походить глечик, який перебуває тепер у фондах Донецького обласного краєзнавчого музею [14, с. 256-258].

4.1.5. Новоселівське городище. Знаходиться в с. Новоселівка та по топографічним особливостям нагадує городище Маяки. Воно розташоване на правому березі р. Нітріус на височині, обмеженою з півдня і південного заходу стародавнім яром. Площа городища досягає 14-15 га. З півдня до городища примикає селище, розташоване на правому схилі балки [27, с. 25].

Вже у 50-их рр. М. В. Сібільов пише, що Новоселівське городище зайняте під городи, садиби та будівлі і ровів та валів на ньому тепер не видно. Але через те, що городище постійно розорюють, місцеве населення часто знаходить кераміку Салтівського типу [38, с. 107].

На даний момент городище повністю забудоване, завдяки цьому його площа визначається по поширенню підйомного матеріалу і даним топографії. Оборонні лінії повністю знищені. Місця розташування могильників не відомі.

Широке посадське поселення розташоване на протилежному (лівому) березі р. Нітриус, на південний схід від городища. Селище займає територію на схилі і дюнах верхнього майданчика піщаної тераси, до самого спуску останньої в заплаву. З півдня на північ воно тяглося більше ніж на 1000 м., а з заходу на схід не менш ніж на 300-400 м. Північна частина селища сильно пошкоджена при будівництві ставків, береги яких усяні керамікою Салтівської культури. За своїм виглядом вказаний матеріал дуже близький керамічному комплексу Сидорівського городища. Знахідки більш пізнього часу, в тому числі і золотоординського, про які писав М. В. Сібільов, не виявлені. Судячи з усього, городище існувало тільки в хозарський час. За своїми розмірами воно входило до четвірки найбільших ранньосередньовічних населених пунктів середньої течії Сіверського Дінця [14, с. 259-260].

Отже, хоча й описані городища вивчались, і на їх історії залишилися білі плями, наприклад, залишається дискусійним момент занепаду городищ. Скоріш за все це пов'язано з військовим вторгненням, але до сих пір не відомо хто був агресором. Чи то сам Хозарський каганат у зв'язку з громадянською війною провів «чистку» територій, чи це все ж можна пов'язати з походами князя Святослава і звільненням Київської Русі з під Хозарської данини. На даний момент на жодному городищі не проводяться археологічні роботи. Це пов'язано з проведенням АТО на території України, але все ж таки не потрібно

забувати про важливість дослідження таких серйозних комплексів пам'яток як городища середньої течії Сіверського Дінця.

4.2. Значення Сидорівського городища серед пам'яток середньої течії Сіверського Дінця. Сидорівське городище займало особливу роль серед середньовічних пам'яток регіону. Окрім городища, Сидорівський археологічний комплекс складається з двох селищ та чотирьох могильників, два з яких є ранньомусульманськими, один язичницьким та ще один змішаного типу, він знаходиться біля лінії укріплень та міг бути пов'язаний з складним періодом в історії городища.

Період, під час якого проводилося заселення середньої течії Сіверського Дінця осілим населенням, був для Хозарської держави відносно спокійним. Після завершення воєн з арабами політична обстановка стабілізувалася. Хозарський каганат безроздільно панував в степах Східної Європи і не мав серйозних супротивників. В цей час на його території спостерігається розквіт осілого життя, яке відновлюється навіть там, де осілість була знищена військовими катаклізмами попереднього часу [4, с. 326-330].

Таким чином, поява поселень в середній течії Сіверського Дінця була частиною процесу, що охопила широкі простори степів Доно-Донецького регіону. Ймовірно, в зв'язку з формуванням тут до кінця VIII ст. крупного масиву осілості для кочівників - протоболгар просто не залишилося місця. Ці процеси викликали перехід до осілості тут кочового населення, яке зберегло відгінне скотарство в своєму господарстві як пережиток колишньої кочового життя. Таким чином, в регіоні густа мережа поселень з'являється, ймовірно, дещо пізніше, ніж в лісостеповій зоні. Таких яскравих матеріалів 1-ої половини або середини VIII ст., які були зустрінуті в лісостепових некрополях, тут практично немає. Участь у формуванні нових населених пунктів могло прийняти як стороннє населення, так і первинне населення на цих землях – носії пеньківської культури. При цьому слід враховувати, що Салтівські

матеріали були виявлені далеко не на всіх пенківських селищах. Поселення з'являлися в місцях, зручних для господарської діяльності: на річкових терасах, ділянках поблизу впадіння в Сіверський Донець його приток, дюноподібних підвищеннях, поблизу великих старих озер. Основна частина їх була представлена неукріпленими селищами. Слабкі оборонні споруди (частокіл, лісові завали), що перешкоджають набігу кінноти, могли бути присутніми лише на деяких пам'ятниках, розташованих на майданчиках плато, з території яких місцевість проглядалася на велику відстань. Цілком можливо, що населені пункти, що з'являються на таких ділянках, спочатку несли оборонну функцію або були місцем знаходження знаті і, таким чином, виконували роль адміністративних центрів. При цьому під час відносної політичної стабільності серйозних оборонних споруд (ровів, валів, ескарпів) на першому етапі своєї історії вони, ймовірно, не мали. В цей час з'являються перші поселення на території Сидорівського археологічного комплексу. Одне з них, можливо, найраніше, розташоване на плоскій вершині пагорба, поклало початок городища. У IX ст. в житті держави відбулися серйозні зміни. В кінці VIII або самому початку IX ст. в Хозарії в якості державної релігії був прийнятий іудаїзм. Зазначений крок, ймовірно, був сприйнятий вороже широкими верствами населення, релігією яких були язичництво, іслам і християнство [29].

В середині VIII ст. починається активне кріпосне будівництво в середній течії Сіверського Дінця, де на базі вже існуючих великих селищ формується ланцюг укріплених поселень. В цей час збільшується територія ряду населених пунктів, будуються укріплення на археологічному комплексі у с. Маяки і спостерігається зростання розмірів археологічного комплексу у с. Сидорово. Ймовірно, саме в цей же період на ряді великих поселень з'являються мусульмани середньоазіатського походження. Сучасні автори мають точку зору, що вони були споріднені вихідцям з Хорезма, які за східними джерелами назву «ал-арсійя», з яких складалася наймана гвардія хозарських правителів.

Згідно з даними середньовічних джерел, ал-арсіїа або ал-ларісіїа були мусульманами. Цілком ймовірно, що використання цієї етноконфесійної групи могло бути більш широким. Частина найманців могла залишатися в столиці, а частина відправлятися служити на небезпечні ділянки кордонів держави [18, с. 140].

Могильники археологічного комплексу у с. Сидорово, в поєднанні з матеріалами, отриманими при розкопках житлової його частини, дають уявлення про життя і віруваннях жителів цього населеного пункту, який існував в той час, коли сучасники повідомляли про значне поширення світових релігій в великих центрах Хозарії. Населення, що проживало на Сидорівському археологічному комплексі, в етнічному плані, ймовірно, було дуже строкатим [7, с. 79-81].

На користь поліетнічності населення розглянутого нами великого населеного пункту свідчить присутність різних традицій в домобудівництві. Поряд з класичними житловими будівлями, характерними для степової зони, тут присутні численні приклади лісостепового впливу, в тому числі пов'язані з впливом слов'янських традицій. Звертає увагу наявність на некрополях пам'ятника елементів обрядовості, характерних як для середньоазіатського регіону, так і для аланського і протоболгарського населення, при цьому катакомбних поховань, характерних для лісостепового регіону, на даному пам'ятнику немає. Дослідження свідчать, що в IX – на початку X ст. на території населеного пункту проживало кілька громад, які мали свої кладовища і, ймовірно, були об'єднані за конфесійною ознакою. Дві з них чітко визначаються по похоронній обрядовості некрополів. Це мусульмани, які ховали своїх померлих на могильниках 1 та 2, і язичники, присутність яких маркується могильником 4. Цей інвентарний некрополь, судячи зі знахідок поховань в сучасному населеному пункті, мав значні розміри. За обрядовості він близький могильникам «злівкінського» типу, які зазвичай пов'язують з

протоболгарським населенням. З язичниками пов'язана група амулетів, знайдених на поселенні, а також ряд археологічних комплексів, в яких зафіксовані сліди виконання жителями населеного пункту язичницьких обрядів [15, с. 295].

Немає сумнівів, що на пам'ятнику була християнська громада, що видається цілком логічним у зв'язку з наявністю у жителів розглянутого нами поселення активних зв'язків з територіями, що належали Візантійської імперії. Про присутність християн на Сидорівському комплексі свідчать знахідки предметів культу. Могильник з християнськими похованнями не виявлений (що не означає, що його не було). Християнськими можуть бути деякі поховання могильника 3, на якому, в силу його специфіки, ховали представників усіх громад.

Особливий інтерес представляють мусульманські некрополі Сидорівського археологічного комплексу. За своїм типом вони близькі іншим мусульманським кладовищам регіону, виділяючись на їх фоні стабільним обрядом поховання з мінімальною кількістю відхилень від вимог мусульманської похоронної обрядовості. Великі розміри цих некрополів і відсутність кісток свині в остеологічному матеріалі, що походить з житлової частини пам'ятника свідчать про те, що мусульманська громада, яка проживала на поселенні, грала в його житті важливу роль. Таким чином, дослідження археологічного комплексу у с. Сидорово показують, що в IX-X ст. тут, як і в центральних регіонах Хозарії, активно йшов процес впровадження в свідомість населення монотейстичних релігій. Він мав схожість з тими процесами, які були зафіксовані історичними джерелами в великих хозарських центрах, розташованих в Нижньоволжському регіоні і на Північному Кавказі. Ймовірно, археологічний комплекс у с. Сидорово поки що є єдиним пам'ятником, де свідoctва письмових джерел про поширенні єдинобожжя в середовищі населення Хозарського каганату знаходять конкретне підтвердження

археологічними матеріалами. Виняток становлять тільки іудеї, перебування яких на даному нами пам'ятнику поки що не зафіксовано [18, с. 143]. У регіоні провідним ремісничим центром був, поза всяких сумнівів, археологічний комплекс у с. Маяки, більш відомий як Царине городище. Маяки були найбільшим центром, що спеціалізувався на металообробці, який забезпечував металевими предметами як довколишні поселення, так і значні території далеко за їх межами. Крім слідів чорної металургії та ковальського ремесла на цьому пам'ятнику зафіксовані сліди обробки міді і виробництва ювелірних виробів [45, с. 135-138]. У порівнянні з ним реміснича діяльність населення Сидорівського комплексу видається більш ніж скромною, в археологічному комплексі у с. Сидорово слідів розвиненої ремісничої діяльності не було виявлено. Створюється враження, що основну частину продуктів ремесла жителі отримували з сусіднього великого поселення, яке знаходилося у нинішнього с. Маяки Слов'янського району. Предметів, пов'язаних з торговельною діяльністю, виявлено набагато більше. На пам'ятнику виявлено досить багато монет, група гирьок і важків, чашечка від ваг [40, с. 30]. Показовим є високий відсоток знахідок привізного керамічного посуду. До числа привізних предметів відносяться нечисленні намиста і фрагменти скляних судин. Таким чином, наявність торгової діяльності і, відповідно, торговців, на пам'ятнику заперечувати не можна.

Однією з найбільш значущих категорій мусульманського населення хозарських міст Нижнього Поволжя і Північного Кавказу був військовий контингент. Історичні джерела IX-X ст. повідомляють про велику кількість мусульман-воїнів, з яких складалася гвардія кагана. Мусульманське населення археологічного комплексу у с. Сидорове могло відноситись до двох соціальних груп: воїни та торговці. Ремісників слід відразу ж виключити, т. к. слідів заняття ремеслом у жителів Сидорівського комплексу було виявлено мало. Більш того, на пам'ятнику дуже мало знахідок, які свідчили б і про заняття

населення землеробством. При цьому ям, які могли бути сховищами для зерна, на даному пам'ятнику виявлено досить багато. Створюється враження, що цей населений пункт більше займався споживанням, ніж виробництвом. Таким чином, видається найбільш імовірним, що спочатку Сидорівські мусульмани в своїй основі представляли військовий контингент. Якась частина їх могла займатися торгівельною діяльністю. Однак, з огляду на те, що основна частина торговельних зв'язків поселення була сконцентрована на території Криму і Тамані – на землях, що знаходяться в зоні політичного і ідеологічного впливу Візантії, цілком можна припустити, що торговельною діяльністю на Сидорівському археологічному комплексі могло займатися і християнське населення [18, с. 146].

Все це свідчить про те, що Сидорівське городище грало значну роль в свій час. Скоріш за все, воно було адміністративним та військовим центром та впливало на політику усього регіону, населення котрого, підпорядковувалось верхівці з еліти та військових, що у ньому мешкали.

ВИСНОВКИ

Тож, у даній роботі автором освітлена невелика частка інформації про Салтово-Маяцьку культуру Хозарського каганату, що займала досить значну площу сучасної України і була несправедливо обділена увагою сучасних українських дослідників. На деякий час (IX-початок X ст.) Хозарський каганат був найвпливовішою силою в східній Європі. Під його впливом, в тому числі, знаходилась і Київська Русь, а деякі слов'янські племена платили кагану данину та виставляли за нього своє військо. Також під залежність потрапили багаточисельні протоболгарські племена і аланська народність, які і склали основну частину населення каганату і Салтово-Маяцької археологічної культури. У той же час саме етнічні хозари проживали у столиці каганату – Ітілі (який, до речі, досі не знайдений) та у своєрідних анклавів у великих містах та поселеннях усієї держави. Це призводить до складного міжетнічного об'єднання, дискусії про яке тривають серед дослідників і досі. Найпоширеніша точка зору, що виникла в радянській історіографії, вважає що протоболгари населяли степову частину Хозарського каганату, тоді як алани – лісостепову. І якщо у випадку з аланами, сучасні дослідження показують, що дійсно, аланські об'єднання були досить моноетнічні і розташовувались на лісостеповій території, то з протоболгарами все складніше. Вони дозволяли собі активне змішання з іншими етносами та досить сильно втрачали свої першочергові ознаки, при цьому переходячи і в лісостепову зону мешкання, де вони змішувались з аланами.

Віросповідання в каганаті було вільне і якщо керуюча верхівка держави сповідувала іудаїзм переважно з політичних мотивів, то усе інше населення справляло християнські, язичницькі та мусульманські культи. Слід зазначити, що більшість населення згідно з історичними та археологічними даними сповідувало іслам.

Питання державного устрою Хозарського каганату дуже дискусійне, але все ж таки більшість дослідників притримується точки зору, за якої каган був військовим і політичним лідером країни на протязі VII – початку VIII ст., але після невдалий для хозар арабо-хозарських війн, за яких вони втратили одну за одною дві свої столиці- Баланджар та Семендер, авторитет кагана почав падати, що і призвело до появи бека (царя) який спочатку був другою людиною в країні, а потім фактично встановив свою владу, при цьому залишаючи кагана номінальним керівником держави, що мав вже скоріш ритуальну роль.

Отже, на території середньої течії Сіверського Дінця існує скупчення багатьох городищ, які, проте існували у різний час. Декілька пам'яток (не більше двох) з'явилися тут в останні століття до н. е., але не були значними за розмірами і функціонували невеликий проміжок часу. Наступний етап засвоєння цих земель відбувається у хозарський час і відзначається Салтово-Маяцькою культурою. Під час цього етапу існувала найбільша кількість городищ та проходило найбільш інтенсивне життя на цій території. Згодом, цей комплекс поселень був зруйнований під час військового нападу і більша частина населення залишає пам'ятки, ті хто залишилися, змішуються з слов'янським компонентом і у такому складі, займаючи частини деяких старих городищ та поселень, існують до кінця XIV ст., після чого життя на даній території зупиняється до наступного етапу заселення у XVII ст.

Вивчення деяких городищ, почалося ще на початку XX ст., згодом до них зверталися у своїх працях такі відомі дослідники як І. І. Ляпушкін та С. О. Плетньова, але все ж, детальне вивчення та археологічна розробка цих пам'яток почата В. К. Міхеєвим у 70-их роках, який провів розвідки на кожному з зазначених автором городищ, та проводив багаторічні археологічні роботи на таких пам'ятках як Сидорівське та Царино городища. Слід зазначити, що Райгородське городище перестало існувати, бо було зайнято відвалом з Райгородського кар'єру. Теж саме можна сказати і про Новоселівське

городище, яке на даний момент повністю зайняте селом. З 90-их рр. XX ст. городищами середньої течії Сіверського Дінця починає займатися Е. Є. Кравченко, який вслід за В. К. Міхеєвим проводить змістовні археологічні роботи на Цариному та Сидорівському городищах і публікує роботи присвячені Салтово-Маяцькій культурі на Подонцов'ї. Взагалі, існує небагато дослідників, які займались проблемою городищ середньої течії Сіверського Дінця і ще в меншій ступені ці городища були археологічно досліджені.

Найважливішими пам'ятками Салтово-Маяцької культури на території середньої течії Сіверського Дінця є Сидорівське та Царино городища – найбільші та найпотужніші центри, піку розвитку вони досягали у різний час. Розквіт Сидорівського городища доводиться на кін. IX – 1-шу пол. X ст. і за часом збігається із скороченням населення сусіднього – Царина городища, судячи з усього своїм розквітом Сидорівське городище було зобов'язане притоку населення з залишеного сусіднього населеного пункту. Але життя на Маяцькому городищі мало місце і після цієї події. Обидва городища мали потужну систему оборони та дуже великі розміри, навколо городищ були розташовані селища і могильники. Обидва городища мають ранньомусульманські могильники, поряд з похованнями язичницького обряду. Відмічається велике скупчення пам'яток матеріальної культури. Усе це свідчить про положення кожного з городищ у певний проміжок часу, як великого економічного та культурного центру, з'єднаного з іншими частинами Хозарського каганату.

Отже, якщо охарактеризувати в цілому комплекс городищ середньої течії Сіверського Дінця, то можна сказати, що така кількість пам'яток визначається їх розташуванням на території буферної зони між лісостепом та степом. У період останніх ст. до н. е. – перших ст. н. е. населення цих територій складали прийдешні з лісостепу люди, детально їх охарактеризувати немає можливості. У салтово-маяцький період цю територію зайняло булгарське населення, яке

влилося в склад Хозарського каганату після підкорення його хозарами наприкінці VII ст. і розселилось на цій території. Після військового знищення городищ Салтово-Маяцької культури на початку X ст., (ймовірно печенігами або князем Святославом) населення яке залишилось, змішалось з слов'янським компонентом, що з часом займав все більші території та розтворилося в ньому.

Питання про причини загибелі поселень хозарського часу на західних окраїнах Хозарського каганату вивчено слабо. Якщо при дослідженнях пам'яток в лісостеповій зоні не було виявлено будь-яких слідів їх військового розгрому, то розкопки великих городищ в середній течії р. Сіверський Донець дають іншу картину. Про низку пам'ятників, розташованих на цій території, в зв'язку зі слабкою їх вивченістю будь-яких даних немає. Проте присутність слідів пожеж і поховань в довільних позах на одному з найбільших поселень регіону свідочує, що припинення життя на городищах Салтівської культури в середній течії Сіверського Дінця, передували активні бойові дії. Так, явні сліди того, що укріплений населений пункт хозарського часу припинив своє існування в результаті сильної пожежі, простежуються на археологічному комплексі, розташованому у с. Маяки. В шарі пам'ятника були зафіксовані численні предмети і судини, які зазнали впливу високої температури, і був виявлений ряд скелетів, положення яких вказувало на те, що вони не були поховані.

В цілому матеріали розкопок городища у с. Маяки свідчать в користь того, що припинення існування зазначеного пам'ятника було пов'язано з розгромом. Наслідком цього є дійсно величезна кількість всіляких знахідок на городище, що походять з культурного шару і комплексів згорілого поселення. Подібна картина спостерігається на деяких давньоруських містах, які загинули у вогні пожеж під час монголо-татарської навали. На Сидорівському городищі спостерігається дещо інша ситуація. На відміну від сусідніх Маяків, городище, мабуть, пережило облогу, але розгрому не піддавалося. Тут є спеціальне

кладовище (могильник 3), розташоване в межах лінії укріплень. На власне городище всі кістяки такого типу не лежать в довільних позах, як на Маяках. Вони поховані. Однак їх поховання проводилося в поспіху, про що свідчить мала глибина залягання скелетів, розташування їх між залишків будівель і господарських споруд пам'ятника. Проте ці вбиті були поховані, іноді відповідно до канонів віри, якої слідував померлий. Навіть поза ліній укріплень убиті були поховані, хоча і на нашвидкуруч.

Питання, хто розгромив донецьку групу городищ, є досить складним в зв'язку з тим, що історичні джерела містять мало даних про бурхливі події, що поклали кінець Хозарському каганату. Події ж, що відбуваються в Доно-Донецькому регіоні, в них взагалі відображені слабо. Зазвичай у дослідників фігурують дві версії: а) печеніжський погром; б) походи князя Святослава.

На підставі матеріалів, що є в даний момент, говорити про те, хто конкретно розорив донецькі городища, ми не можемо. Це цілком могли бути і печеніги, і руси Святослава, найбільш же імовірним видається, що на час походів цього князя укріплені поселення середньої течії Сіверського Дінця вже лежали в руїнах. Не слід виключати і варіант, що донецькі городища могли загинути на початку X ст. під час якихось внутрішніх конфліктів, які супроводжували процес розпаду хазарського держави. Загибель Хозарського каганату привела до суттєвих змін в регіоні, прилеглому до середньої течії Сіверського Дінця. Припинили існування укріплені поселення, що виникли тут в хозарський час. Зникли великі центри, такі як Маяки, Сидорівське, Новоселівське і Кіровське городища. Різко поменшала кількість неукріплених поселень. Значна частина осілого населення, яка уникла загибелі під час військових подій кін. IX – сер. X ст., ймовірно, покинула цю територію.

Тож, проблема вивчення городищ середньої течії Сіверського Дінця та найбільшого з них – Сидорівського, на даний момент є відкритою. Усі вони не є достатньо вивченими, а велика кількість з них зовсім не є розробленими в

археологічному плані, хоча значення городищ в історичному плані дуже велике і подальше вивчення цього питання є актуальним для історичної пам'яті сучасної України. Можливо, що дослідження деяких з них, наприклад, Сидорівського городища, дасть змогу визначити його як місто, а це в свою чергу доведе величезне значення усього комплексу городищ в історії Салтово-Маяцької культури Хозарського каганату та нарешті зверне увагу сучасних дослідників на такий потужний археологічний об'єкт, як городища середньої течії Сіверського Дінця.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Література:

1. Акопджанова К. М. Хазарский каганат VII–VIII вв. : история вопроса, проблемы : дис. канд. ист. наук : 07.00.02. Махачкала, 2002. 152 с.
2. Артамонов М. И. Саркел и некоторые другие укрепления в северо- и западной Хазарии // Советская археология. 1940. № VI. С.130–167.
3. Артамонов М. И. История Хазар. Ленинград: Издательство Гос. Эрмитажа, 1962. 523 с.
4. Артамонов М. И. История хазар. СПб.: Омега, 2001. 688 с.
5. Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII- X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. М.: Наука, 1987. Вып. 2. 200 с.
6. Афанасьев Г. Е., Добровольская М. В., Коробов Д. С., Решетова И. К. О культурной, антропологической и генетической специфике донских // Развитие археологии Северного Кавказа. М., 2014. С. 312-315.
7. Газімзянов І. Р. Антропологическая характеристика материалов раннесредневекового мусульманского некрополя у с.Сидорово (Украина, Донецкая область) // Международная научная конференция «Население России с древнейших времен до наших дней». Донские антропологические чтения. Ростовна-Дону, 2013. С. 79–81.
8. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе: в 2 т. М: Издательство восточной литературы, 1962. Т.1. 281 с.
9. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Л., 1932.
10. Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // Vita antiqua 1999. №2. С. 111–136

11. Кравченко Е. Є. Железный меч-кинжал с прямым перекрестием // Археологический альманах. Донецк, 1993. №283. С. 50.
12. Кравченко Е. Є., Гусев О., Давиденко В. О. Ранние мусульмане в среднем течении Северского Донца // Археологический альманах. Донецк, 1998. №7. С.113-140.
13. Кравченко Е. Є., Давиденко В. О. Сидоровское городище // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2001. Т. 2. С. 233-302.
14. Кравченко Е. Є. Городища среднего течения Северского Донца // Хазарский альманах. Киев-Харьков, 2004. Т. 3. С. 242-277.
15. Кравченко Е. Є., Мирошниченко В.В., Петренко А.Н., Давыденко В.В. Исследования археологического комплекса у с. Сидорово (материалы экспедиций 2001-2003 гг.) // Степи Европы в эпоху средневековья. Т.4. Хазарское время / Гл. ред. А.В. Евглевский. Донецк: ДонНУ, 2005. С. 261–356.
16. Кравченко Е. Є. Два археологических комплекса в среднем течении Северского Донца (сравнительная характеристика) // Материалы и исследования по средневековой археологии Восточной Европы / Под ред. К.А. Руденко. Казань: Школа, 2009 б. С. 136–147.
17. Кравченко Е. Є. Оборонительные сооружения археологического комплекса у с. Сидорово (среднее течение Северского Донца) // Древности Волжской Булгарии и археология Евразии. 2018. С. 10-32.
18. Кравченко Е. Є. Сидоровский археологический комплекс на р. Северский Донец. Казань, 2020. 344 с.
19. Крадин Н. Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция: Альтернативные пути к цивилизации. М., 2000. С. 314-336.
20. Красильников К. И. Этнокультурные признаки населения степей Хазарской периферии (к вопросу об идентификации): Научные труды по иудаике // Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике. М: Пробел-2000, 2010. Т. 2. С. 16–32.

21. Красильников К. И. Новые данные об этническом составе населения степного Подонцовья // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2001. Т. 2. С.303-322.
22. Красильникова Л. И. Конструктивные признаки жилых построек и их типология на поселениях Степного Среднедонечья VIII – нач. X вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. Т.2. Хазарское время / Гл. ред. Евглевский А.В.Донецк: Изд. ДонНУ, 2001. С. 323–332.
23. Кропоткин В. В. О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе // Древняя Русь и славяне / Отв.ред. Т.В. Николаева. М.: Наука, 1978. С. 111–118.
24. Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. 1958, Т. 1. С. 85-151.
25. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук, стрелы, самострел. VIII-XIV вв. / САИ Е1-36. М. : Наука, 1966. 181 с.
26. Мерперт Н. Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань: Издательство «Наука», 1957. 38 с.
27. Міхєєв В. К. Подонье в составе Хазарского каганата: Издательство «Вища Школа», 1985. 150 с.
28. Міхєєв В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Ножі салтівської культури та їх виробництво // Археологія. Вип.9. / Від. Ред. В. Д. Баран. К. : Наукова думка, 1973. С. 90–99.
29. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990. 264 с.
30. Отчет археологической комиссии за 1898 г. Санкт-Петербург, 1901. С.84-87.

31. Плетньова С. О. Керамика Таманского городища // Керамика и стекло древней Тмутаракани / Отв. ред. акад. Б. А. Рыбаков. М.: АН СССР, 1963. С. 5–72.
32. Плетньова С. О. От кочевий к городам. Салтово-Мацкая культура. Москва: Издательство «Наука», 1967. 197 с.
33. Плетньова С. О. Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва: Издательство «Наука», 1981. 305 с.
34. Плетньова С. О. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М. : Наука, 1989. 286 с.
35. Плетньова С. О. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XIII века): Учеб. пособие / Институт археологии АН РФ. Воронеж: Изд-во гос. ун-та, 2003. 247 с.
36. Решетова И. К. Население Донецко- Донского междуречья в раннем средневековье (по материалам погребальных памятников салтово- маяцкой культуры): диссертация кандидата исторических наук: 07.00.06 // [Место защиты: Институт археологии РАН – Учреждение Российской академии наук]. Москва, 2014. 263 с.
37. Романчук А. И., Сазанов А.В., Седикова Л.В. Амфоры из комплексов Византийского Херсона. Екатеринбург, 1995. 169 с.
38. Сибільов М. В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського: Археологія. 1950. Т. 4. С. 99-117.
39. Спесивцев В. Ф. Находки в Райгородке: Труды XII археологического съезда в Харькове в 1902 г.. Москва, 1905. Т. 1. С. 153-157.
40. Спінов В. В. Гирьки и разновесы Сидоровского и Маяцкого археологических комплексов в среднем течении р. Северский Донец // Святогірський альманах 2012.. / Гол. Ред. П.В. Добров. Донецк: Вид.«Донбас», ТОВ «РА Ваш імідж», 2012. С. 26–54

41. Спіцин А. А. Историко-археологические разыскания: Исконные обитатели Дона и Донца. ЖМНП, 1909. 70 с.

42. Суханов Э. В. Амфоры как источник изучения торговых контактов населения салтово-маяцкой культуры Среднего и Нижнего Дона : дис. канд. ист. наук : 07.00.06. Москва, 2018. 465 с.

43. Ченцов Я. М. Проблема алан та протоболгар у поселені салтово-маяцької культури Хазарського каганату IX – X ст. : матеріали VIII міжнародної наукової конференції м. Одеса, 16-17 лист. Одеса, 2017.

44. Шамрай А. В. Каменная иконка с Царина городища: В // Материалы конференции посвященной 15-летию заповедника. Славяногорск, 1995. С. 67-70.

45. Шамрай А. В., Духін О. Ювелірні центри на Сіверському Дінці // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених. Київ 22-24 квітня 1997 року. Наукові матеріали / Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, Каф. археології та музеєзнавства [ред. кол. Андрощук Ф.О. та ін. ; упоряд. Піоро В.І.]. Київ: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 1997. С. 135–138.

46. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харків: Издательство Харьковского университета, 1962. 404 с.

47. Хазарский каганат. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/7652#cite_note-31 (дата звернення: 10.04.2020).

48. Древности Харьковской губернии. URL: <http://dalizovut.narod.ru/drevn/spes1892.html> (Дата звернення: 13.03.20).